

Les intervencions arqueològiques al jaciment de Cal Posastre (Sant Martí Sarroca, Alt Penedès)

Àlex Vidal Sánchez i Borja Pelegero Alcaide

Figura 0. Localització del jaciment arqueològic de Cal Posastre

I Introducció

Abans de les intervencions portades a terme en aquest sector (2005-2006 i 2008), el jaciment de Cal Posastre no havia estat mai objecte de cap tipus d'intervenció arqueològica malgrat que hi havia algunes evidències que feien pensar en una ocupació de l'indret en època antiga. En primer lloc, al sector sud del solar en qüestió, just en el talús de terra que delimitava el camí dels Bous, eren fàcilment visibles les restes constructives corresponents a algun tipus de dipòsit d'*opus signinum* que havia estat escapçat en algun moment indeterminat. La destrucció havia afectat seriosament l'estructura ja que en l'estat actual, de la seva planta rectangular, només es conservava un dels costats llargs i un petit tram de la cantonada occidental. La resta havia desaparegut totalment. Sumat a aquest fet, cal assenyalar també que hi havia materials abundants en superfície relacionats amb una ocupació romana presumiblement d'època altimperial tal i com els primers indicis feien pensar.

Finalment, però més important, teníem el coneixement del descobriment casual fet pel Sr. J.A. Salvà l'any 1974 d'un conjunt de materials ceràmics localitzats en un lloc molt proper a la

Figura 1. Conjunt escultòric trobat a Cal Posastre l'any 1974. Fossa 5

finca de Cal Posastre en el moment d'efectuar l'arranjament d'una conducció d'aigües residuals. Sembla que la rasa oberta seccionà part d'una estructura identificada inicialment com una sitja. Al seu interior, a banda de diversos fragments de ceràmica,¹ es recuperaren diversos fragments de pedra treballada que apunten ja la singularitat del descobriment. D'entre aquests, destacaven quatre fragments amb relleus esculpits de mides diverses (fragments 1, 2, 3, figura 1 i fragment 13). El conjunt va ser estudiat per J. Guitart que el va interpretar com les restes corresponents a un monument escultòric ibèric de caràcter funerari amb una clara filiació celta, segons algunes característiques similars a les d'altres exemplars coneguts en l'àmbit sud-gàl·lic (Guitart, 1975, 71-79).

Per tot això, aquest sector del municipi de Sant Martí Sarroca esdevenia interessant des del punt de vista de la recerca arqueològica. Malgrat aquest interès evident, aquesta zona

restà durant dècades inalterada, lluny de l'afectació del desenvolupament urbanístic fins que finalment s'endegà un nou projecte d'urbanització de promoció privada. Aquesta actuació va motivar el pertinent seguiment dels moviments de terres davant la possibilitat que apareguessin noves restes arqueològiques. El total d'intervencions arqueològiques foren costejades per la Junta de Compensació del Sector 3 de la urbanització del Camp dels Grecs i pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Aquest control exhaustiu dels treballs de remoció donà ben aviat els primers resultats amb la documentació de diversos estrats d'origen antròpic i l'aparició de diferents trams de murs que s'anaven entrelaçant. Així, davant d'aquestes evidències es prosseguí amb la delimitació en extensió de tot el jaciment per conèixer l'abast de l'assentament. Amb l'ajuda de la màquina retroexca-

1. Materials ceràmics corresponents a ceràmica ibèrica pintada, ceràmica campaniana i tègula romana (Guitart, 1975, p, 71).

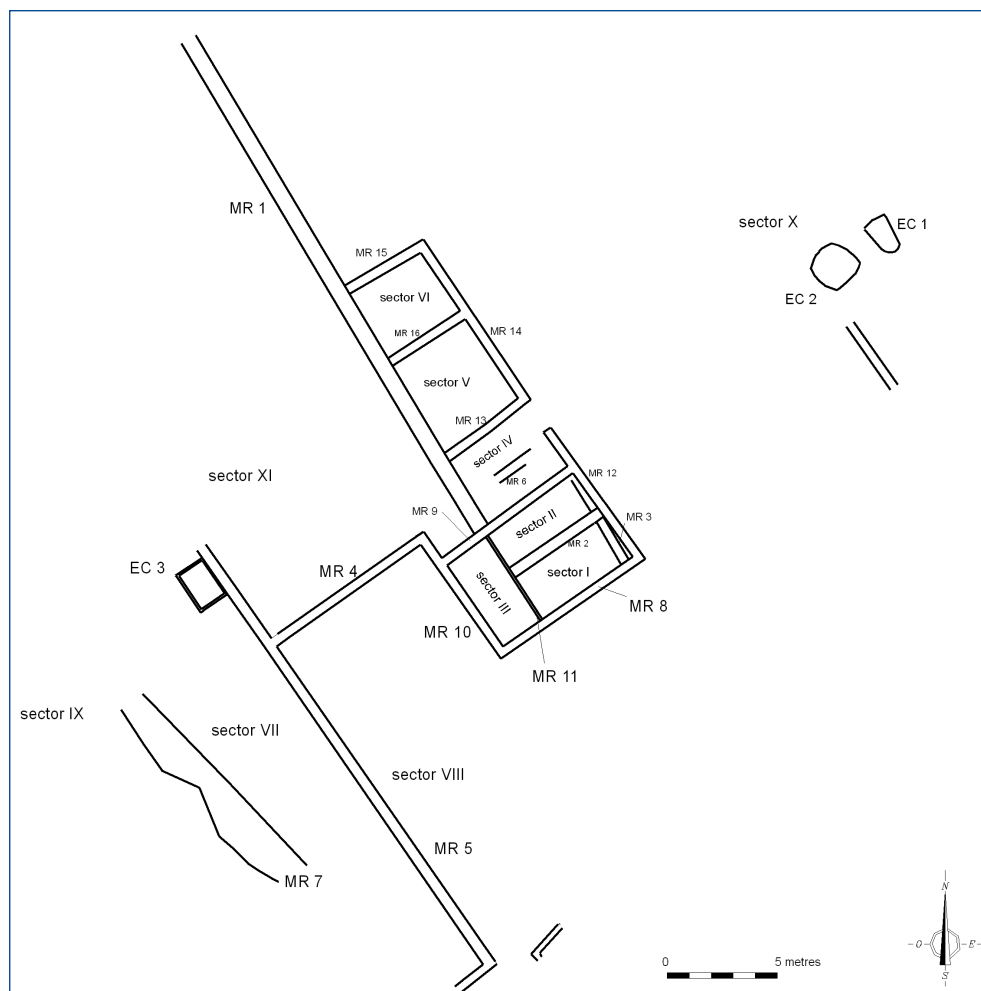
vadora proveïda d'un cassó de fulla plana es van fer diverses passades amb la finalitat de retirar tot el sediment superficial acumulat a la parcel·la fins a assolir els primers estrats o construccions relacionades amb un establiment d'època romana.

II Resultat de les intervencions arqueològiques

1. L'assentament d'època romana

Durant la primera fase els treballs se centraren en el sector central del jaciment on s'acumulava el major nombre de murs. Aquí, s'observava un gran edifici rectangular distribuït en diferents àmbits i adossats en bateria a un llarg mur (MR 1) d'almenys 30 metres de longitud

que recorria gairebé tot l'espai en sentit nord-sud (Fig. 2). A l'est d'aquestes restes es podien observar en planta també dues estructures de combustió mentre que a l'oest, en una zona molt propera als murs, es documentava en el registre un important nivell de sediment que amortitzava un espai on es localitzaven *in situ* almenys dos dolis. L'aparició i concentració d'aquest tipus d'estructures, associades comunament a tasques productives, feien preveure la naturalesa de l'assentament descobert tal com va passar posteriorment. Davant la necessitat de conèixer el nivell de conservació de les restes així com les possibles fases d'ocupació, es determinà l'execució de diversos sondejos manuals en dos sectors puntuals del jaciment. El primer va permetre comprovar que el mur central –fet amb pedres lligades amb morter– conservava un metre d'alçària fins arribar al

Figura 2.
Planta general de les restes associades a la vila romana altimperial

terreny geològic. El segon, fet a l'interior d'una de les habitacions de l'edifici principal, deixà al descobert l'existència d'una fase constructiva anterior.

Tot això motivà que seguidament es portés a terme la segona fase d'intervenció, molt més àmplia, que va tenir per objectiu primordial la delimitació de les zones que contenien restes arqueològiques. Avancem, però, que l'excavació en extensió només va ser possible en dos dels recintes documentats (sectors I i III), que van ser totalment esgotats, mentre que a la resta, només es va poder fer parcialment. Així doncs, els treballs se centraren bàsicament en l'edifici central, i més concretament sobre el seu costat occidental on es documentaren fins a sis habitacions de murs alçats amb la tècnica de l'encofrat, que conformen un complex vertebrat a partir del mur central. A l'extrem d'aquest (sector III), es localitzà un *lacus* de 4,50 x 2 metres en un molt bon estat de conservació (Fig. 3). Després d'excavar un únic nivell de rebliment, es podia observar fàcilment el seu revestiment d'*opus signinum*

Figura 3. Detall del lacus localitzat al sector III del jaciment

així com l'element que, incrustat a la part més baixa del dipòsit, servia per recollir les impureses i facilitar les tasques de neteja. Davant d'aquesta estructura localitzem els sectors I i II, els únics excavats gairebé en la seva totalitat. La retirada del nivell superficial deixà a la vista dos espais de planta rectangular separats per un mur (MR 2) de factura més pobre que els perimetrals de l'habitació. L'excavació dels nivells de rebliment adossats a les parets que conformaven l'espai cobrien un nou mur (MR 3) a la zona sud, de factura similar a l'anterior, amb pedres menys treballades i terra com a lligament en comptes de morter de calç. Aquests, alçats seguint el mateix sentit que els murs encofrats, havien estat reaprofitats parcialment en el fonament dels murs superiors. La delimitació d'aquest nou espai i la recuperació de determinats materials ceràmics associats estratigràficament a aquests murs possiblement apunten a una fase constructiva anterior. Per aquesta raó pensem que som davant d'un sector de l'edifici (sectors I, II i III) que devia evolucionar a partir de l'esquema inicial d'un espai amb planta quadrangular fins a la seva partició en dos a partir de l'aprofitament d'estructures preexistents (Fig. 4).

A continuació de l'anterior, en direcció nord, es localitzaven de manera correlativa els sectors IV, V i VI, adossats pel seu costat occidental al mur longitudinal que feia les funcions de tancament de les habitacions per

Figura 4. Vista general dels principals sectors excavats: els sectors I i II (en primer pla, separats pel mur MR 2), i els sectors IV, V i VI (a dalt de la imatge)

aquest costat. De planta quadrangular, presenten unes dimensions molt similars entre si, i es documenta un únic accés al costat oriental del sector IV. En aquest és on l'excavació facilità més dades ja que després de retirar el nivell superficial que cobria tots els murs de l'àmbit, es documentà una entrada pavimentada amb còdols i un segon nivell associat a un nou mur (MR 6) ubicat al centre de l'habitació, els extrems del qual aparentment havien desaparegut ja que es trobava molt afectat pel nivell d'arrasament. Malgrat el fet que l'excavació d'aquest àmbit va ser també parcial, la factura que ofería aquesta construcció podria fer-la relacionar amb la primera fase constructiva documentada als sectors adjacents. Corresponent o no a una fase constructiva anterior, el que sí que sembla més clar és que, en un moment indeterminat, funcionà coetàniament amb la resta dels murs de l'habitació on podia haver estat utilitzat com a distribuïdor, per exemple (Fig. 5).

Malauradament, ben poc podem saber amb relació a la distribució i l'ús dels sectors

Figura 5. Vista en detall de l'accés a l'est del sector IV

V i VI ja que aquí només es va poder excavar el primer nivell superficial, el mínim per deixar a la vista els murs perimetrals de l'habitació. De planta amb tendència quadrangular, com els anteriors, l'únic aspecte remarcable és l'absència de qualsevol tipus de porta, fet que podria fer pensar en un espai semisoterrat al qual es devia accedir des del pis superior (Fig. 9).

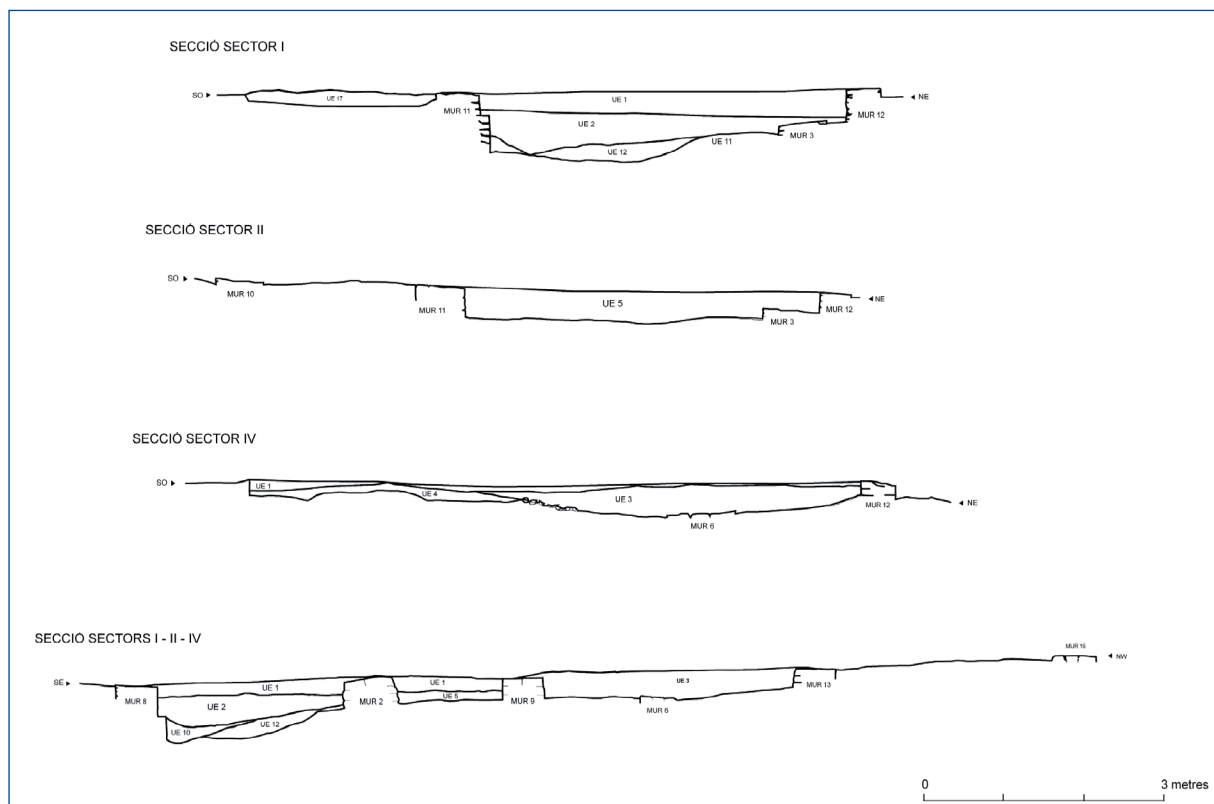

Figura 9. Seccions longitudinals dels sectors I, II i IV

A l'oest d'aquest edifici, es podia distingir una segona zona (sector VIII), molt àmplia, delimitada per dos llargs murs (MR 4 i MR 5). Aquest segon, d'almenys 23 metres de llargada, estructurava dues grans àrees al nord (sector XI) i a l'oest (sector VII) que van quedar fora de l'àrea intervinguda. A l'extrem del mur MR 5, i adossada a aquest, es va localitzar una estructura de combustió de planta rectangular (EC 3) perfectament conservada (amb gairebé un metre d'alçària de paret construïda) que no va poder ser excavada per falta de temps igualment.

Molt a prop del *lacus*, a l'oest, es localitzaren *in situ* dos fons de grans tines de ceràmica que servien segurament en el procés de fermentació del most per tal d'elaborar vi. Tot aquest conjunt d'evidències ens fan interpretar aquest espai com un magatzem (*cella vinaria*) dintre del complex productiu de la vil·la (Fig. 6). A l'altra banda del mur MR 5, gairebé al límit del jaciment, trobem un espai també obert, però desestructurat compost per diferents estructures de difícil interpretació, com un llarg mur

Figura 6. Detall d'un doli *in situ*, seccionat i farcit per un estrat amb cendres

(MR 7) d'una única cara vista que molt probablement funcionava com a mur de contenció o un gran retall de planta irregular de funció desconeguda.

Al límit oriental del jaciment (sector X) les estructures localitzades eren poques i es trobaven molt més disperses sobre el terreny. Just davant de l'edifici descrit anteriorment es va documentar un gran retall allargat (12 x 3 m) on es va recollir una quantitat important de material ceràmic que s'havia anat acumulant al seu interior. Els indicis apuntaven a algun tipus d'abocador relacionat amb les tasques productives desenvolupades en aquest assentament. Finalment, es descobriren dos forns més a l'est del retall anterior i foren excavats en la seva totalitat. El primer d'aquests (EC 1), més petit i tipològicament més senzill, presentava una planta allargada amb la boca d'accés segurament a l'extrem sud (Fig. 7). El cobriment de l'estructura es devia fer a través de l'aproximació de les parets laterals fins a aconseguir una volta ja que es conserva part de l'arrencament dels suports. L'excavació del sediment gairebé no va aportar material ceràmic, i s'enregistrà un únic reompliment compost bàsicament per cendres testimoni de la seva darrera activitat. Just al costat, es descobrí un segon forn (EC 2) de dimensions superiors a l'anterior (Fig. 8). Aquest, seguint la morfologia típica dels forns romans, conservava la boca d'accés, la cambra de cocció i la graella sencera (1,65 x 1,60 m). A l'igual que l'anterior els materials recollits foren escassos i únicament es van recuperar algun petit fragment de ceràmica comuna i àmfora romana, i material constructiu al sediment acumulat a l'accés de la cambra. Finalment, a la mateixa zona, encara apareixien alguns testimonis d'alguns murs relacionats segurament amb els treballs als forns.

La dispersió important de les estructures localitzades va fer que, al límit oriental del jaciment (l'única zona no construïda on aquest podia créixer) es fessin tota una sèrie de grans rases per determinar la continuïtat de les restes. Malgrat que es va recollir algun material superficial els resultats van ser negatius.

Amb relació al conjunt d'estructures documentades a Cal Posastre sembla clara la seva

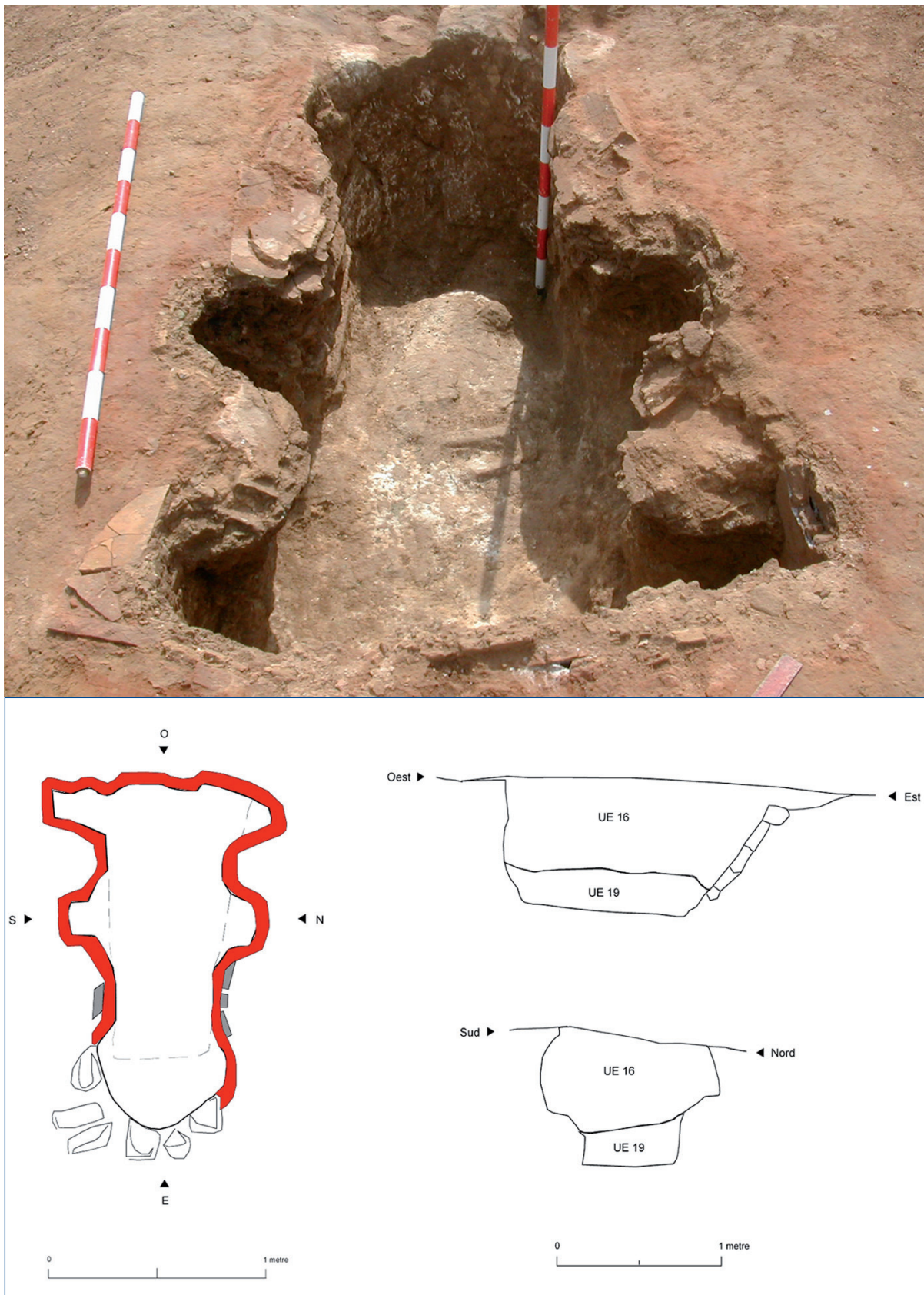

Figura 7. Planta i secció de l'estructura de combustió EC 1 localitzada al sector X

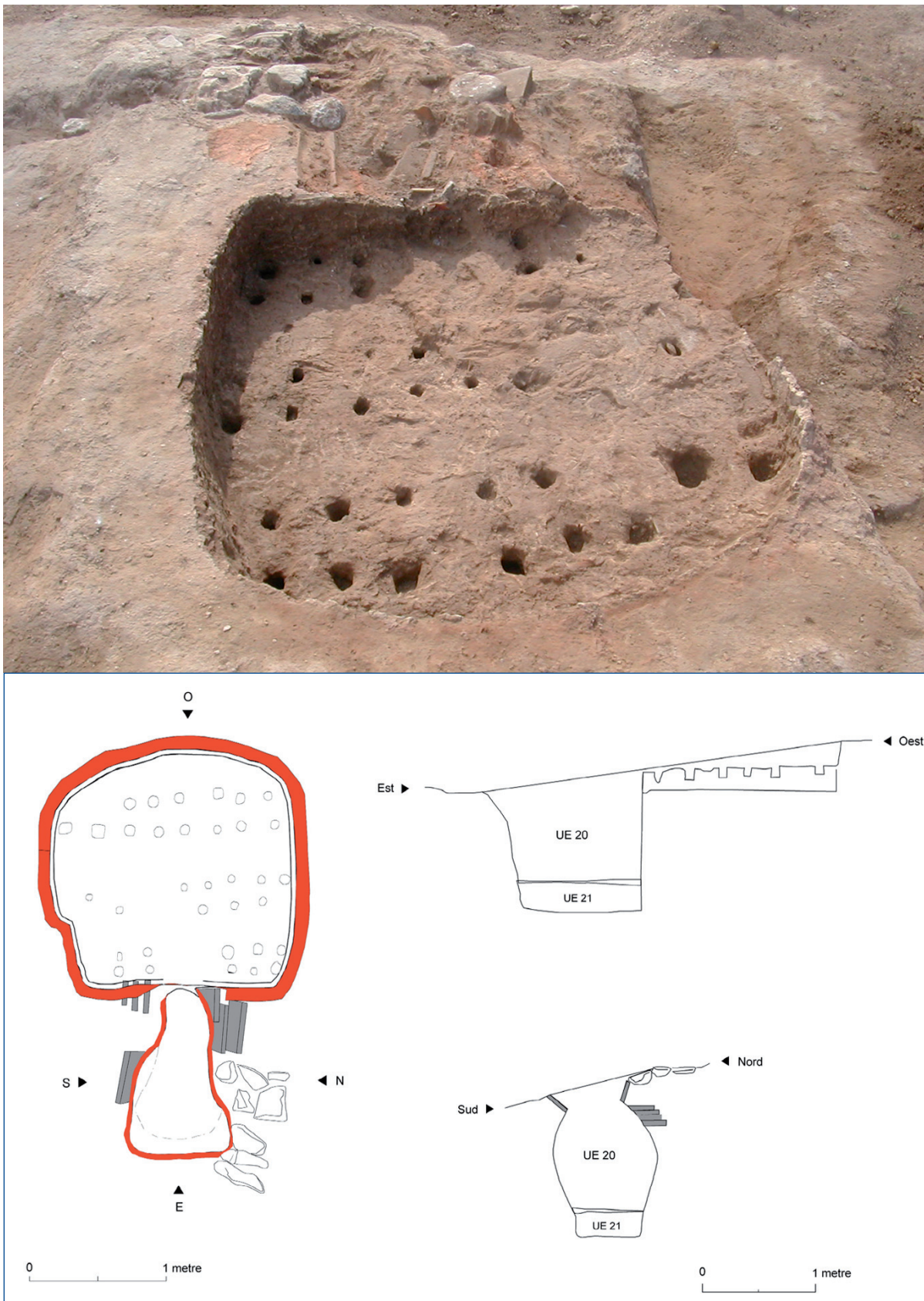

Figura 8. Planta i secció de l'estructura de combustió EC 2 localitzada al sector X

pertinença a un complex major productiu (*pars fructuaria*) d'una vil·la romana, els inicis de la qual caldria situar molt segurament a mitjan segle I dC. Un conjunt més o menys homogeni de materials tals com àmfora tarraconense (Dr. 2-4) i africana, una bona representació de terra sigil·lada sud-gal·lica llisa, un fragment informe de marmorata, ceràmica africana de cuina i parets fines, així semblen indicar-ho. Quant a la seva perduració, resulta més difícil establir-ne una cronologia clara ja que en alguns sectors (sobretot els corresponents a l'edifici central) no abunden els fragments determinants per marcar un final per a aquest assentament. El que sí s'ha pogut observar és la presència en determinades zones i àmbits d'un nivell d'incendi

que podria haver significat el final de l'activitat productiva. És en aquest estrat, que en certa manera segella l'ocupació romana a Cal Posastre, on la recuperació dels materials associats ens portaria a situar l'abandonament definitiu de la vil·la en un moment difícil de precisar durant el segle III dC a partir del predomini de la *terra sigil·lada* hispànica i l'africana A amb una presència encara significativa pel que fa a la terra sigil·lada sud-gal·lica, l'àmfora tarraconense i l'africana de cuina (Fig. 10). Segons això, tot sembla indicar que ens trobem davant de la part productiva d'una vil·la el final de la qual es devia produir abans de l'entrada en el baiximperi, i que va tenir així una vida relativament curta. Res no coneixem de la possibilitat de l'existència

Figura 10. Materials ceràmics associats a l'ocupació romana de Cal Posastre. A la dreta, materials republicans relacionats amb la fase constructiva inicial del jaciment

de l'àrea domèstica o residencial del complex tal com hauríem de pressuposar, ja que malgrat les intervencions urbanístiques als voltants de la zona ocupada per les restes, no en tenim cap evidència material.

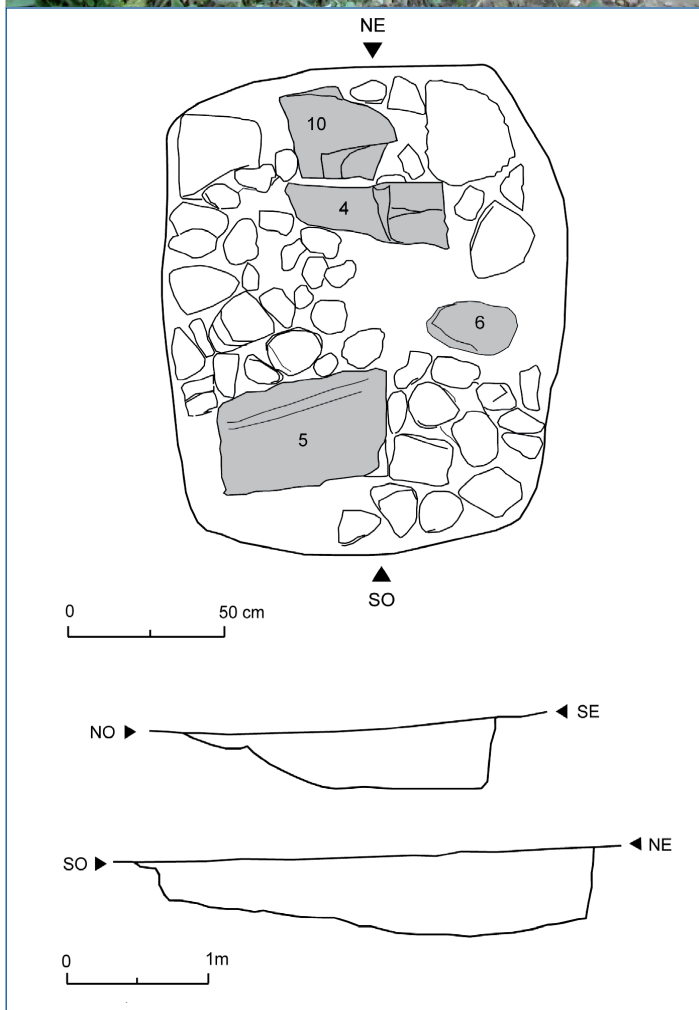
Però com apuntàvem anteriorment, tres dels sectors excavats havien aportat dades quant a l'existència en el registre d'una possible fase constructiva anterior a la vil·la tal com finalment es va confirmar. Recordem que en tres dels sectors excavats (I, II i IV) es van localitzar tres murs (MR 2, 3 i 6) que posteriorment devien ser reaprofitats. En aquest punt, la importància radicava a situar cronològicament aquesta primera fase atenent la naturalesa i l'origen de les conegudes restes escultòriques de Cal Posastre i si, d'altra manera, aquests dos fets (amortització dels fragments escultòrics i assentament), podien estar relacionats. Per començar, hem de dir que la superfície excavada i el conjunt de materials ceràmics associats a aquests murs no són suficients com per afirmar o refusar aquesta hipòtesi. A això hem de sumar la particularitat que els materials es troben barrejats amb els dels nivells superiors a causa de la profunda transformació constructiva, la fonamentació de la qual afectà els nivells inferiors. Malgrat això, i després de descartar aquells individus segurament provinents de la darrera fase, es pot observar una petita representació d'un conjunt associat al període baixrepublicà amb fragments informes d'àmfora púnica i itàlica, ceràmica comuna púnica així com diversos individus corresponents a les produccions locals ja sigui en grans contenidors (àmfora) com en vaixel·la de coccio oxidada, que situen una ocupació de l'indret entre finals del segle II aC i la primera meitat del segle I aC.

2. Evidències d'activitat en època ibèrica: les fosses d'amortització del monument de Cal Posastre

Paral·lelament als treballs de l'excavació de l'assentament romà de Cal Posastre, el fet més rellevant va ser sens dubte l'aparició al sector occidental del jaciment, just en el seu límit amb la carretera, d'una estructura de planta quadrangular

excavada al subsòl. La neteja superficial i delimitació del que en un primer moment es va interpretar com la cantonada d'un dels murs, va deixar entreveure una fossa (1,50 x 1,30 m) a l'interior de la qual es podien intuir alguns blocs de pedra que havien estat treballats (Fig. 11). Un examen més minuciós va permetre comprovar que efectivament aquells blocs presentaven decoracions esculpides (fragment 4) i relleus de la mateixa naturalesa que els descoberts anteriorment. L'excavació de l'únic nivell de reompliment d'aquesta estructura (UE 9), d'una profunditat màxima de gairebé 50 cm, va permetre descobrir un total de quatre fragments esculpits (fragments 4, 5, 6 i 10), clarament relacionables amb el monument funerari de Cal Posastre. Un grup més nombrós, compost per blocs irregulars de diverses mides, havia estat llençat i amortitzava intencionadament aquest dipòsit (fossa 1) al qual també acompanyaven un petit conjunt de materials ceràmics. Val a dir, primer de tot, que el material d'aquesta estructura es troba molt barrejat la qual cosa fa molt difícil d'establir una datació fiable ja que es tracta d'un dipòsit amortitzat amb materials tan diversos cronològicament com dos fragments, un de *terra sigil·lada* hispànica i un altre d'àtica de vernís negre. Entre aquests també es recolliren fragments d'àmfora itàlica i púnica, vernís negre de Cales, ceràmica reduïda ibèrica i de coccio oxidada, a més de tègules i dolis. La causa d'aquesta diversitat cronològica de materials potser l'hauríem d'atribuir a una afectació major d'aquesta estructura durant l'ocupació romana de l'indret.

Davant de la importància evident de les noves restes escultòriques es programà una nova intervenció dirigida amb l'objectiu de descobrir la pervivència o no de la resta del monument de Cal Posastre. Així doncs, els treballs se centren en un estret talús allargassat de terra que havia restat intacte a mode de testimoni entre la carretera i la zona excavada. Aquí, a més de documentar noves restes associades a l'hàbitat romà, el descobriment realment interessant va ser, és clar, l'aparició de quatre noves fosses molt semblants a l'anterior, que sortosament confirmaven l'existència de més fragments pertanyents al monument ibèric (Fig. 12).

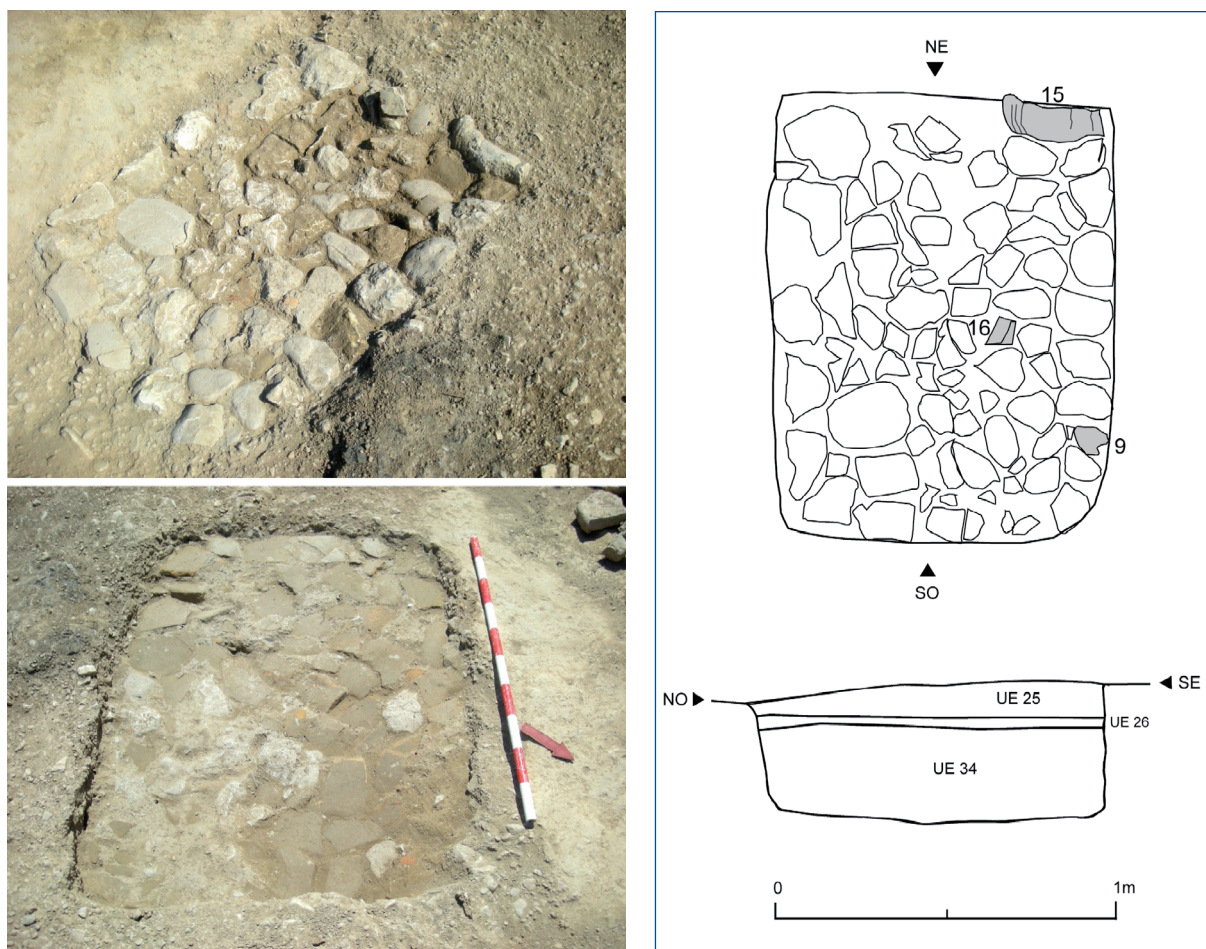
**Figura 11. Detall de la fossa 1:
fragments escultòrics recuperats**

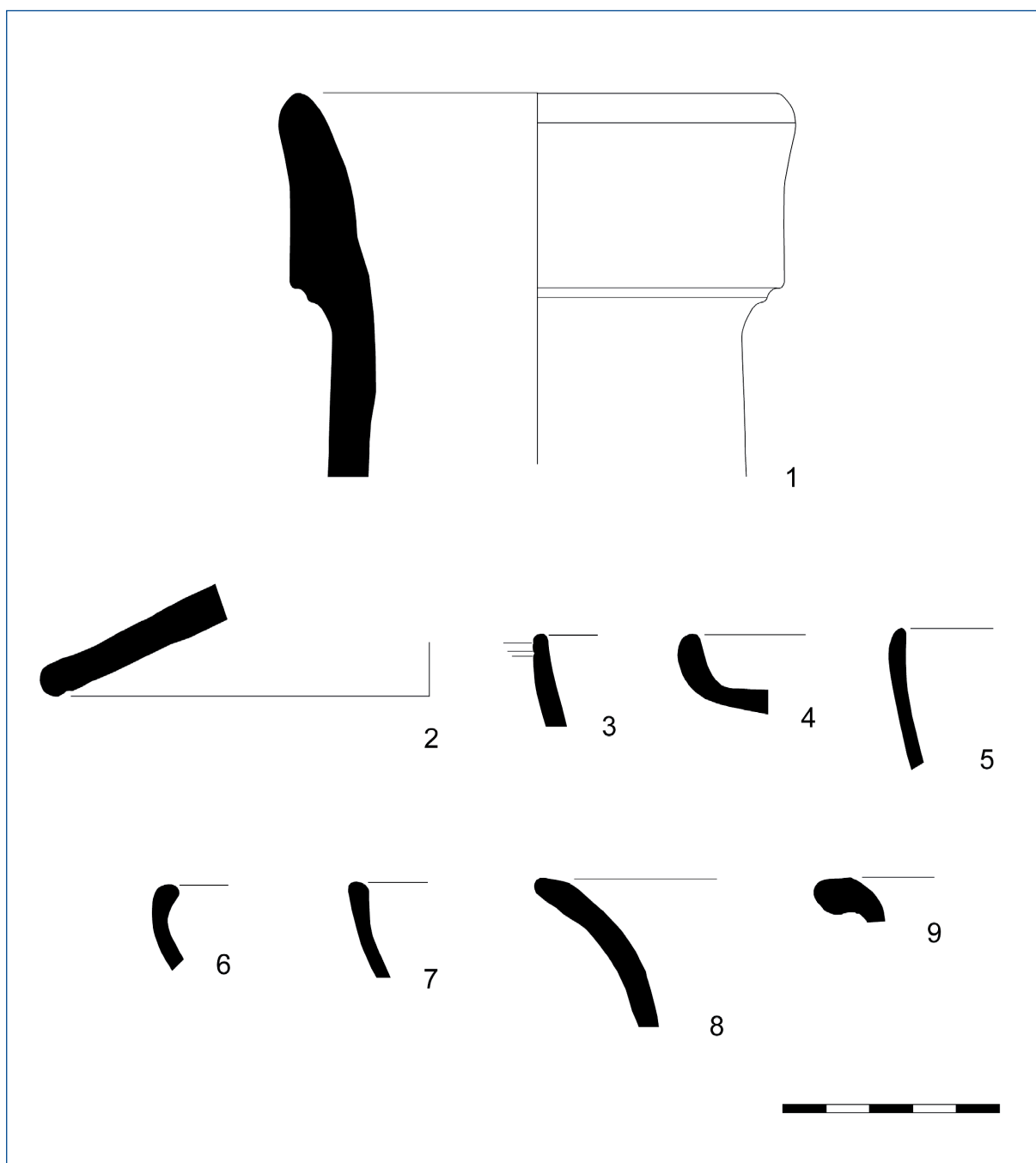
Figura 12. Vista general del sector IX on es localitzen les fosses d'amortització. Fossa 1 (finalitzada), fossa 2 i fossa 4 (a dalt de la imatge)

Molt a prop de l'anterior, a un metre escàs de distància, apareixia l'estructura possiblement més interessant del grup: la fossa 2 (Fig. 13). De planta rectangular (0,90 x 1,30 m) conservava una profunditat total d'uns 40 cm fins al nivell geològic. L'aspecte més rellevant, a banda de la localització de nous fragments esculpits, és clar, va ser la identificació de tres nivells diferents de rebliment que amortitzen el dipòsit excavat. Aquests, expressament diferenciats, ja fos per la disposició a l'interior de blocs de pedra (esculpida o no) i de fragments de ceràmica, s'alternaven a la fossa formant quelcom semblant a capes regularitzades. Cobrint el nivell geològic s'excavà un estrat (UE 34) d'uns 24 cm de gruix compost principalment per blocs irregulars de diverses mides que havien estat dipositats en el fons de l'estructura. Acompanyant aquests elements es

van trobar també alguns fragments de ceràmica, però el més important, un altre cop, va ser la identificació de fins a vuit nous fragments d'escultura (fragments 11, 12, 17, 18, 19, 20, 21 i 22). Per sobre de l'anterior, es documentà un segon estrat (UE 26) de només 4 cm de gruix que havia estat format estrictament a partir de la disposició regular i intencionada d'una acumulació de fragments de ceràmica i tègula. Finalment, cobrint el nivell anterior i sota el nivell superficial, es va documentar un estrat (UE 25) d'uns 12 cm de gruix format gairebé en la seva totalitat per blocs petits i mitjans entre els quals es recolliren tres fragments més amb decoració esculpida (fragments 9, 15 i 16), mentre que semblava que la major part del contingut d'aquesta fossa corresponia a individus de composició calcària que havien estat simplement abocats per completar el di-

Figura 13. Detall dels dos primers estrats excavats a la fossa 2 (esquerra): fragments escultòrics localitzats al primer nivell (UE 25)

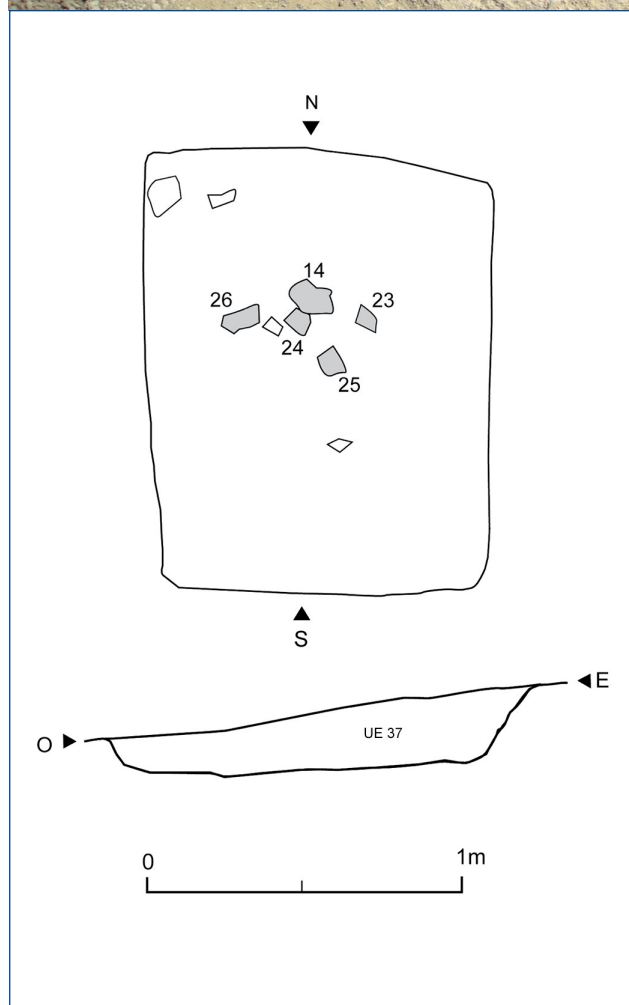
Figura 14. Materials ceràmics. Fossa 2: 1-2 ceràmica itàlica, 3-4 ceràmica de vernís negre, 6-9 ceràmica ibèrica

pòsit. Quant al conjunt ceràmic identificat cal dir que, en termes generals, aquest esdevé un dipòsit més homogeni que el corresponent a la fossa 1, a més de resultar fonamental en la datació cronològica del final de totes aquestes estructures. En aquest dipòsit la producció més ben representada és la d'origen local (266 fragments), entre la qual podem trobar tant ceràmica a mà i de cocció oxidada com individus amfòrics (5). La relació de les impor-

tacions és minsa, però cabdal amb tres fragments de vernís negre de Cales (un d'escudella L1) i exemplars d'àmfora itàlica (Dr 1B), àmfora africana tripolitana i possiblement de sud-hispànica (Fig. 14). Tot això acompanyat de tègules i dolis, però d'una manera gairebé testimonial. Tot plegat a l'hora d'establir una cronologia i a partir dels materials identificats, però també per l'absència d'altres de més antics (com la campaniana A) estem en disposició de

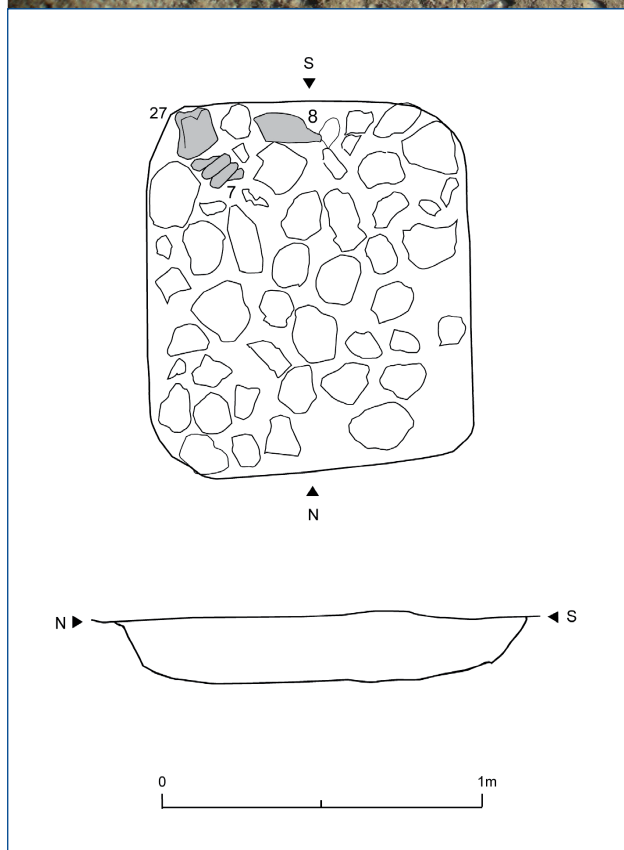

Figura 15.
Detall de la fossa 3: fragments esculptòrics localitzats

proposar una datació per a l'amortització d'aquesta estructura en el context del segle I aC, segurament en un moment ben entrat, cap al segon quart de la centúria.

A continuació de l'anterior, i molt propera també, es localitzà la fossa 3 (Fig. 15). De planta rectangular i dimensions molt semblants (1,40 x 1,10 m), aquesta en concret semblava haver estat greument afectada per les actuacions portades a terme al solar en època moderna. Això provocà que l'estructura només conservés una profunditat de 25 cm i que la seva planta aparegués parcialment desfigurada. Aquest fet segurament va afectar el seu sediment interior el qual apareixia d'alguna manera remogut modificant l'estratigrafia original acumulada. Aquesta responia a un únic estrat de matriu més argilosa (UE 37) que ocultava unes poques pedres de mida petita disposades en el fons del retall. Entre elles van ser identificats cinc fragments esculpits (14, 23, 24, 25 i 26), algun dels quals conservava restes de pigment vermell sobre la seva superfície. Amb relació al petit conjunt de material ceràmic recuperat,

**Figura 16. Detall de la fossa 4:
fragments escultòrics localitzats**

aquest mostra una preponderància sobretot de les produccions locals (vaixel·la ibèrica de coccio oxidada i àmfora ibèrica) per sobre de les importacions, totalment testimonials, amb alguns informes d'àmfora tripolitana i sud-hispànica. A banda d'aquests, en una estructura propera, totalment deformada i difícilment interpretable, s'excavà un nivell arrasat de reompliment en el qual s'identificaren uns pocs fragments d'àmfora itàlica i nord-africana a més d'un plat (L5) de vernís negre de Cales.

Al sud de les fosses 1 i 2, es descobrí una quarta estructura (fossa 4) de planta pràcticament quadrada (1,10 x 1 m), que semblava inaugurar una segona alineació de dipòsits seguint el patró definit per les fosses 1, 2 i 3 (Fig. 16). La neteja del nivell superficial deixà a la vista un únic nivell de rebliment (UE 28) d'uns escassos 25 cm de profunditat, la qual cosa feia pensar que aquesta estructura també havia patit un fort grau d'arrasament. Això va ser encara més evident en

la dificultat per reconèixer el retall original un cop buidada l'estructura. Tal i com es va documentar, aquest nivell es va formar a partir de l'acumulació de diversos blocs, petits i mitjans, la majoria dels quals no presenta evidències d'haver estat treballats a excepció de tres fragments (7, 8 i 27) ubicats a la cantonada sud del retall, que és a més l'única estructura, per altra banda, de la qual no es va recuperar cap fragment ceràmic.

Finalment, davant la confirmació de l'aparició de noves estructures, la recerca se centrà en aquells sectors adjacents a les fosses descobertes segons l'esquema inicial. Així, a l'oest de la fossa 4 i al sud de la fossa 3 es localitzà un nou retall (fossa 5) just en el talús de la carretera (1,50 x 1,35 m). Després d'excavar el sediment que la rebria, recollint alguns fragments de ceràmica ibèrica molt rodada, però també intrusions de ceràmica moderna i plàstic, es va identificar com el dipòsit excavat l'any 1974 del qual s'exhumaren els únics fragments del monument escultòric de Cal Posastre fins a aquests moments. Malgrat l'afectació de l'estructura a causa dels elements externs, es va poder reconèixer el retall original desfigurad, de forma rectangular com els anteriors, que descartava la seva identificació com a sitja tal i com es va apuntar en el moment del seu descobriment. Com vam poder veure finalment, aquesta devia ser l'estructura que amagava alguns dels fragments més interessants del monument escultòric, fet que s'explicaria gràcies a una afectació menor de l'estructura que va permetre la conservació d'uns 60 cm de profunditat.

Davant la regularitat aparent en la ubicació d'aquestes estructures sobre el terreny, l'objectiu va ser la recerca d'una sisena estructura entre les fosses 1 i 4, ja que el fet de la seva existència hauria significat la confirmació d'una segona alineació de 3 dipòsits excavats i "ordenats" de forma expressa. La neteja d'aquest sector, però, va proporcionar un resultat negatiu amb relació a aquest supòsit, i es va documentar únicament un suau rebaix del nivell geològic de forma rectangular (EI 6), a l'interior del qual es localitzà una gruixuda capa de morter de calç (UE 30). Per sota d'aquest estrat, va aparèixer un segon nivell

(UE 33) fet a partir de l'acumulació de material ceràmic (com en el cas de la fossa 2) que deixava veure un retall irregular tan arrasat que no va permetre la seva interpretació o assimilació als ja descoberts.

III El conjunt escultòric

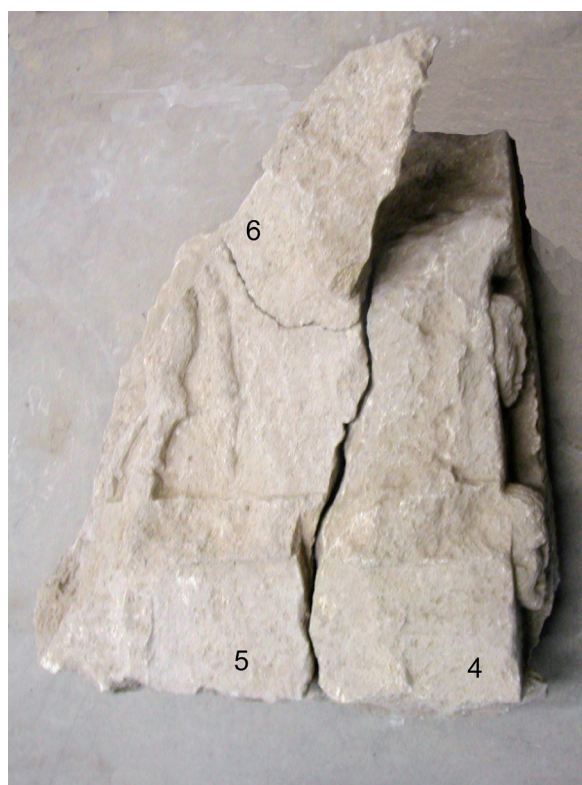
1. *Trobada i recomposició: una proposta de restitució*

Una vegada conegut el context arqueològic, centrarem la mirada en, segurament, l'aspecte més interessant resultant de les intervencions a Cal Posastre: la descoberta de nous fragments escultòrics associats al conegut monument escultòric. Per començar, volem puntualitzar el fet que tots els fragments relacionats amb el conjunt escultòric van aparèixer repartits de manera desigual a l'interior dels dipòsits localitzats, de tal manera que no s'observa cap indicatiu de tria o selecció en el moment d'efectuar aquesta acció. Evidentment, som conscients del nivell elevat de fragmentació de les peces recuperades així com de l'absència, pensem, d'una part important de fragments que integraven el conjunt original. Des del nostre punt de vista, la mancança d'individus o l'estat de conservació tenen molt a veure amb un nivell fort d'arrasament que devia seccionar aquestes estructures i va motivar la pèrdua d'una part considerable del seu contingut. En aquest sentit, no hem de descartar tampoc la possibilitat de l'existència d'altres dipòsits en altres sectors propers, urbanísticament ja modificats. El traçat de l'antic camí podria haver comportat l'eliminació definitiva d'altres estructures d'aquesta tipologia.

Amb relació a les restes escultòriques hem de dir que al final del procés d'excavació dels quatre dipòsits es van recuperar un total de vint-i-tres nous fragments, als quals només hem sumat els quatre estudiats específicament per J. Guitart a causa de la incertesa del nombre total de peces treballades recollides l'any 1974. Del grup recentment descobert, se'n van documentar quatre fragments a la fossa 1, onze a l'interior de la fossa 2 (distribuïts en dos dels

nivells excavats), cinc més a la fossa 3 i finalment tres a la fossa 4. Gairebé la totalitat de les peces amb decoració que han estat identificades ara presenten un alt interès a causa del buit evident que tradicionalment ha patit l'escultura d'època ibèrica a Catalunya. Però és cert que entre aquest nou grup, alguns esdevenen primordials ja sigui pels motius representats, pel seu estat de conservació, o bé perquè han estat clau en els treballs de reconstrucció teòrica del monument original.

Entre aquests destaquen els fragments 4, 5, 6 i 10 (fossa 1) ja que no només tenen els relleus més interessants iconogràficament parlant, sinó que també confirmen la correspondència entre els fragments antics i els nous gràcies als punts d'unió localitzats (Fig. 17). Si atenem a les característiques del primer (fragment 4) observem un bloc de forma allargassada (78 x 33 x 29 cm) al lateral del qual s'esculpiren en baix relleu dos caps tallats que segueixen el mateix patró artístic que el documentat al monument de Cal Posastre. La cara frontal de la peça, malgrat l'erosió de la seva superfície, mostra l'empremta d'una franja horitzontal que podria haver marcat un canvi en el registre decoratiu. La cara posterior, allisada i sense cap tipus de decoració, pot indicar que el conjunt recolzava sobre algun pilar o mur que n'assegurava l'estabilitat. Respecte als motius principals, els caps esculpits, podem dir que es tracta d'una seriació de tres caps disposats l'un sobre l'altre i emmarcats a la part dreta i superior per mitjà d'una motllura segmentada. Aquesta decoració desapareix a la part baixa del fragment on només es conserva part del pentinat d'un tercer cap. La figura superior presenta la meitat dreta més desgastada a causa de l'erosió que afecta la conservació dels trets facials del rostre, que és representat de forma molt esquemàtica en una posició totalment frontal. També s'hi pot identificar la reproducció del clàssic pentinat definit per línies paral·leles que s'uneixen al front a mode de serrell. Respecte dels ulls, aquests no estan destacats o definits sinó que es perfilen suaument a la zona orbital, i acompanyen un nas de forma trapezoïdal amb base àmplia i uns llavis lleugerament marcats que dibuixen una boca arrodonida i tancada. La

Figura 17. Fragments recuperats a la fossa 1 corresponents al monument 1

cara finalitza amb una barbata pronunciada ben definida, però amb la marca d'un cop directe a l'extrem. La segona cara, a uns 10 cm de l'anterior, mostra unes característiques estilístiques molt similars, però amb unes petites diferències: és lleugerament més gran, cosa que la fa destacar més que la primera. En general els trets facials són més evidents i les línies més allargades. Sota el front (amb un pentinat similar, però més desdibuixat) trobem una profunda depressió horitzontal que serveix per intuir els ulls i un nas triangular. Al costat, i a diferència de l'anterior, es destaquen clarament els pòmuls. La boca, més petita, es marca amb uns llavis fins lleugerament oberts, per sobre d'una barbata més estreta. Al límit inferior del bloc, a 8 cm de la segona cara, apareix la part superior d'un tercer cap que mostra únicament un pentinat idèntic als dos anteriors (Fig. 23). Aquesta fractura resultà cabdal per a l'elaboració d'una reconstrucció teòrica del monument ja que coincidia amb la fractura observada al fragment principal aparegut el 1974 (fragment 1, fossa 5).

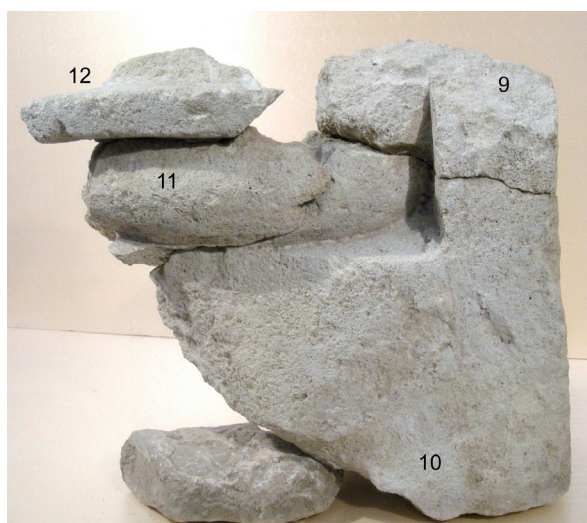

Figura 23. *Detall dels caps al lateral del fragment 4 del monument 1 de Cal Posastre*

El segon bloc d'interès a la fossa 1 és el fragment 5 (65 x 48 x 30 cm). El seu costat esquerre es troba seccionat diagonalment i deixa a la vista la part interna del bloc. La cara posterior, repicada i allisada no presenta decoració ja que era la superfície destinada a ser recolzada, mentre que a la cara frontal apareixen els elements decoratius. En horitzontal, travessant tot el bloc, se situa una franja àmplia (com a continuació del tram enregistrat al fragment 4) que devia dividir l'espai també en dos registres escenogràfics. Al superior, trobem esculpit part del relleu d'un cavall del qual només es conserven les potes del darrere, la cua i la gropa. Les línies que dibuixen el contorn són simples i estilitzades i denoten potser una certa despreocupació pels acabats o per la fidelitat al tractament anatòmic de la figura. No obstant això, sí que podem apreciar un esforç a destacar (rudimentàriament, això sí) certes parts característiques de les potes com la sofraja, el taló o el casc, a més d'una llarga cua decorada amb línies en espiral a mode de trena. En el registre inferior, a causa del fort desgast, només es pot apreciar l'empremta d'una línia vertical corresponent a una figura totalment perduda.

Finalment, volem fer menció del fragment 10 i no tant per la riquesa de la seva decoració com pel fet que no encaixa amb el monument 1, la qual cosa remet a l'existència d'un segon conjunt, denominat monument 2. El bloc (35 x 30 x 28 cm, aproximadament), malgrat que està severament fragmentat, ofereix una aparença força compacta amb una única cara amb figuració esculpida, mentre que la resta de cares només han estat polides. A la cara frontal d'aquest mateix bloc s'observa en un baix relleu pronunciat una figura allargada i estreta (fragment 11) que resta emmarcada a l'angle del bloc (com a cantonada d'aquesta segona escultura), i que recorda potser la forma d'una extremitat superior. Per sobre d'aquesta, un segon element (fragment 12), es presenta pràcticament exempt.

A la fossa 2 els individus més representatius des del punt de vista compositiu són segurament els fragments 11 i 12 (Fig. 18) ja que van permetre completar parcialment el fragment 10 de la fossa 1, amb la superposició d'un segon fragment del possible braç i una peça arrodonida de secció plana, i gairebé exempta, que es podia remuntar per sobre de l'anterior, tot plegat molt difícil d'interpretar. A banda,

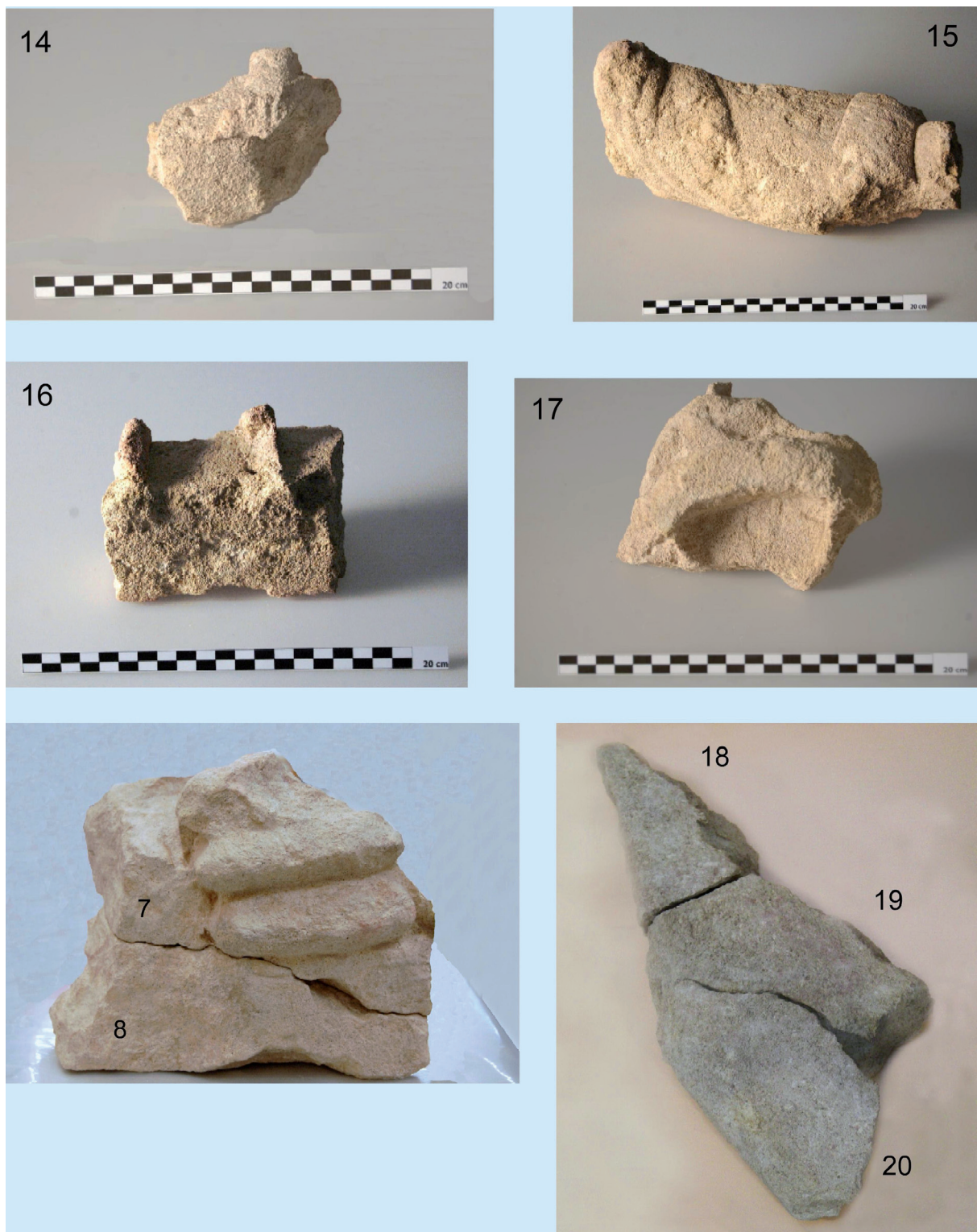
Figura 18. Fragments corresponents al monument 2. Fragments 9, 11 i 12 (fossa 2), 10 (fossa 1)

altres fragments poden esdevenir força interessants quant a la seva simbologia, però poc útils en els treballs de reconstrucció (Fig. 19). Entre aquests destaquem primer un petit fragment, denominat 17 (17 x 14 x 6 cm) amb un perfil destacat en positiu, de forma semicircular, que pot recordar la roda d'un carro, a l'interior del qual es poden apreciar dos dels seus radis, molt erosionats. Un segon fragment interessant és el fragment 16 (13 x 7 x 6 cm) la decoració del qual es concentra en una única cara on, en relleu molt destacat (2 cm), es representen dues motlures paral·leles amb decoració pintada de coloració vermellova. Al final d'aquestes, en un altre pla, s'identificaren les urpes molt esquemàtiques del que s'ha considerat com la representació d'algun tipus de rapinyaire o felí. En la mateixa línia, un tercer individu (fragment 15) d'uns 35 cm de llargada va ser localitzat en el nivell superior de la fossa. Com en el cas anterior possiblement es tracta d'un exemplar pràcticament exempt decorat en tota la seva superfície a excepció d'un únic costat seccionat en el punt d'unió amb un altre fragment. La forma és d'un cos allargat en què es destaca una banda ampla a partir de la qual es dibuixen una sèrie de motlures poc pronunciades que imiten pel que sembla els plecs d'una vestimenta difícil de precisar. Els fragments 18, 19 i 20 (50 x 23 x 8 cm) podrien respondre a les restes d'una estela llisa sense decorar situada

en el mateix indret. Del grup reduït de la fossa 3 només en volem assenyalar un únic individu (fragment 14) de petites dimensions (uns 9 cm d'amplada) que representa una mà agafant algun objecte impossible d'identificar per l'estat de fragmentació. Malgrat la forta erosió també es poden veure aquí restes de pigment vermell decorant la seva superfície.

Finalment, a la fossa 4 els fragments 7 i 8 (45 x 23 x 14 cm) són dos dels individus més interessants ja que, com veurem, han ajudat a comprendre la globalitat del conjunt en la mesura que han estat ubicats en la seva teòrica posició original. Un cop remuntats ambdós fragments cal dir que l'única superfície amb decoració conservada presenta tres gruixudes motlures superposades (la superior molt fragmentada), molt destacades sobre un fons llis polit. Per altra banda, sembla que aquest tipus d'acabat, repicat i allisat, es podria repetir a la cara inferior del fragment 8, fet que indicaria que aquesta part estaria situada parcialment fora del pla principal del monument. No tenim dubtes amb relació a la interpretació d'aquest fragment ja que clarament al·ludeix al seient amb coixins documentat també al lateral del fragment 1, i del qual és una còpia molt similar. A l'igual que en casos anteriors tornem a trobar-hi evidències de decoració pintada sobre part de la seva superfície.

Pel que fa a la proposta de restitució que presentem aquí, recordem que aquesta es fonamenta tant en la correspondència física de dos dels fragments principals (fragments 1 i 4) com en raons estilístiques de pes que fan inqüestionable aquesta pertinença. Per a la resolució de la primera s'han observat tots els punts de contacte i encaix tant dels fragments nous com dels vells. Una vegada analitzats amb deteniment tots aquests, proposem que hi havia almenys dos monuments que potser formaven part d'alguna mena de complex integrat per diverses escultures. Els individus identificats com a pertanyents al monument 1 (fragments de l'1 al 8), del qual s'ha fet una reconstrucció hipotètica, van ser localitzats en tres fosses diferents (1, 4 i 5). En aquest primer monument, la composició feta demostra l'encaix entre si dels fragments 4, 5 i 6, així com l'encaix d'aquest grup amb el fragment

Figura 19. Detall de diversos fragments localitzats a la fossa 2 (15, 16, 17, 18, 19 i 20), fossa 3 (14) i fossa 4 (7 i 8)

1 a través del trencament superior d'aquest últim i el trencament inferior del fragment 4, de la qual cosa en resulta finalment la reconstrucció d'un dels caps esculpits seccionat en època antiga.

Per contra, considerem que els fragments 2 i 3 no es podrien ubicar en aquest costat del monument sinó a l'oposat a causa de la posició que ocupen els caps amb relació a la banda que els emmarca i la representació al fragment 3

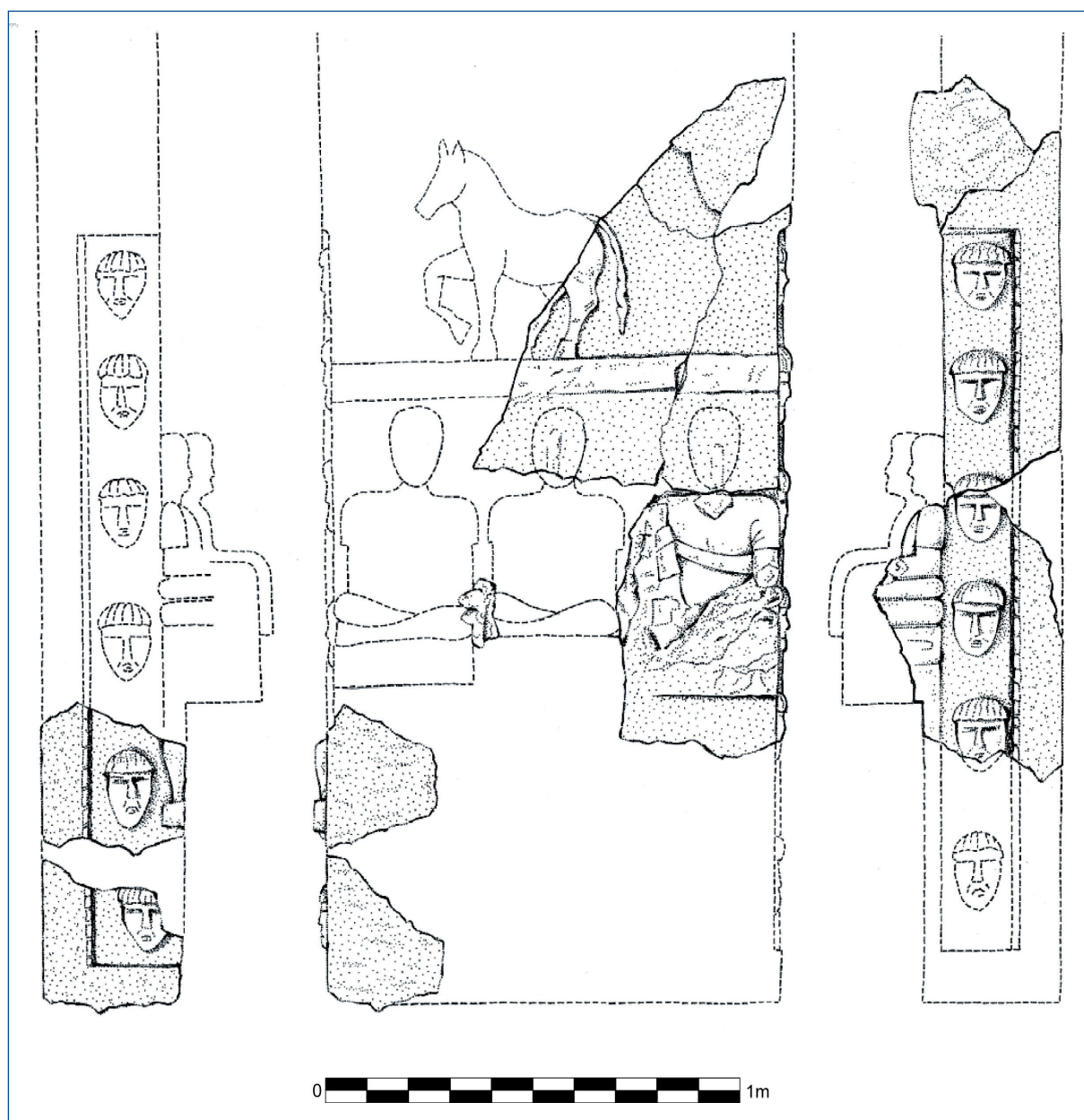
de la pota d'un seient que no pot associar-se amb la cadira del característic personatge principal. L'existència d'un segon tron o seient (i, per tant, d'un segon personatge, com a mínim) ve reforçada a més per l'aparició dels fragments 7 i 8, que representen com hem dit els coixins d'aquest tipus de moble, el qual caldria situarlo en una posició central o esquerra del monument davant la impossibilitat de relacionar-lo amb el seient dret. No obstant això, hi ha una dificultat per assumir la posició a l'esquerra d'aquests coixins ja que, per volum, no acaben d'encaixar en el cos del monument tal com ho fa el primer (fragment 1), fet que provoca que quedi desplaçat cap endavant, destacat, a una distància tal que també fa difícil la seva associació amb la pota del fragment 3. Per tant, davant d'aquesta asimetria particular, som partidaris de descartar la possibilitat d'un monument amb només dos personatges sedents en favor d'una via que planteja finalment un monument amb tres figures entronitzades. Com a conseqüència se'n derivaria que els fragments 7 i 8 deuen correspondre al seient utilitzat per la figura central. En aquest sentit l'empremta vertical i allargada d'un element exempt (totalment desaparegut) a la part inferior del fragment 5 (molt similar a la situada al fragment 1, a la zona on hi devia haver el cap de la figura humana), podria refermar aquesta teoria.

Sobre el monument 2 (Fig. 18, fragments 9 a 12), distribuïts a les fosses 1 i 2, val a dir que no és possible cap tipus d'aproximació reconstructiva a causa de factors com l'escassetat d'individus o els problemes interpretatius del grup, molt fragmentat i amb uns elements decoratius difícilment desxifrables. Una vegada encaixats els quatre individus formant un sol bloc, poc més podem dir a banda d'assenyalar que molt probablement corresponia a una de les cantonades d'un segon monument. La resta dels 15 fragments localitzats (fosses 2, 3, 4 i 5), individus de dimensions reduïdes en general, no han pogut ser associats directament a un o altre monument per les mateixes causes apuntades.

Les dificultats a l'hora d'imaginar la forma original que devia tenir el monument 1 han

estat moltes perquè, com hem comprovat, és evident que falten molts fragments essencials (caps, mans, objectes) per comprendre'l en tota la seva magnitud. Factors com l'erosió o la dispersió dels fragments tampoc no han ajudat en aquest sentit. Malgrat tot això, creiem estar en disposició d'aventurar una proposta de restitució hipotètica basant-nos tant en els treballs de recomposició (tal com hem explicat), com en uns criteris estilístics i formals segons els paral·lels coneguts, com veurem més endavant. Així doncs, el conjunt es mostraria com una pilastra paral·lelepípedica que potser arribava a superar àmpliament el metre i mig d'alçària, tenint en compte que els fragments conservats ja sumen 140 cm (Fig. 20). L'amplada original és un dels paràmetres més imprecisos, perquè no hi ha una continuïtat en sentit horitzontal, però l'amplada màxima conservada dels fragments 4 i 5, així com la marca de trencament per sota de les potes del cavall centrades al monument juntament amb el personatge sedent central, semblaria estar al voltant dels 1,10 metres. Sabem, això sí, amb seguretat que el gruix d'aquest conjunt oscil·lava entre els 35 cm (a la part mitjana i baixa, a l'altura de les figures humanes) i els 29 cm en el registre superior. L'existència de diversos individus (fragments 1, 2, 4 i 5) amb la cara anterior (decorada) i posterior (polida) ben conservades demostren aquesta dada de manera fefaent. Respecte als elements esculpits representats en els diversos registres escenogràfics es recull una cara frontal amb tres figures humanes assegudes, fetes gairebé en volum ple, i adossades al cos del monument a mitja altura. Per damunt d'aquestes, un segon registre mostra el relleu d'un cavall, a la vegada que als laterals podem trobar 2 frisos que emmarquen dues fileres de caps humans, 7 per cada costat, tot plegat rematat a l'extrem superior dret per algun element escultòric desconegut.

Tal com succeeix amb nombrosos exemples de l'antiguitat, l'escultura de Cal Posastre no es presentava precisament "nua" quant a decoració sinó que, com hem apuntat anteriorment, destaca l'aparició de restes de pintura i estuc sobre la superfície d'alguns dels fragments recuperats, que devien oferir un

Figura 20. Restitució hipotètica del monument 1 ibèric de Cal Posastre

aspecte final certament impactant. L'ús de la pigmentació vermella el podem trobar en uns pocs individus (per exemple als llavis dels caps representats al lateral del monument o a la cua del cavall), però assumim que bona part del conjunt es devia trobar decorat fent servir

aquest recurs. L'estudi químic i orgànic² que s'ha fet sobre les peces també ha permès observar l'aplicació en alguns fragments d'un acabat o estuc blanc a base de morter disposat sobre la seva superfície amb una intenció difícil de desxifrar.

2. Recollit a l'*Informe de restauració de l'escultura ibèrica de cal Posastre* de Mireia Borgoñoz i Motjer, conservadora-restauradora del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. L'anàlisi va revelar aspectes com la composició de la pedra utilitzada en la fabricació de l'escultura (calcarenita porosa d'origen local) i la naturalesa dels pigments aplicats sobre alguns fragments, compostos per un òxid de ferro.

2. Els paral·lels morfològics i iconogràfics

Centrarem el nostre estudi en el monument 1 el qual, malgrat que ha perdut més de dos terços de la seva superfície, ens ha permès fer una aproximació a la seva restitució hipotètica, esforç impossible en el cas del monument 2.

El primer mostra influències provinents tant d'altres zones peninsulars com del sud de la Gàl·lia. Pel que fa a la primera zona, el paral·lel morfològic més clar seria el monument escultòric de La Vispesa, al Baix Aragó (Marco, Baldellou, 1976). Aquest exemplar, que també va ser recuperat en un estat molt fragmentat, va ser reconstruït com una pilastra paral·lelepípedica de 2 x 1 x 0,45 m aproximadament. Es va proposar inicialment una cronologia situada entre la segona meitat del segle II aC i el segle I aC, a més d'atorgar-li un caràcter commemoratiu i religiós marcat (Marco, Baldellou, 1976). El monument va ser reestudiat recentment per I. Garcés, que és partidari de situar-lo cronològicament al segle II aC i proposar-ne una funció funerària (Garcés, 2007). Per altra part, la possible escultura en gairebé ple volum que remata el monument 1 podria representar un felí com el lleó representat de l'estela de l'Acampador (Casp), malgrat que aquest es tracta d'un baix relleu (Martin-Bueno, Pellicer, 1979-80).

L'altre focus d'influències, identificat ja per J. Guitart en la publicació dels primers fragments de 1974, prové de la Gàl·lia. En termes generals és clar que els rostres dels frisos laterals del monument principal de Cal Posastre es relacionen amb exemplars similars apareguts en els coneguts jaciments d'Entremont o Roquepertuse. En qualsevol cas, la nostra proposta de restitució permet relacionar el monument 1 amb una peça concreta de l'extens conjunt d'estatuària del *Migdia francès*: el pilar trobat accidentalment l'any 1817 a Entremont (Salviat, 1987, 212) que devia formar part d'un edifici monumental de caràcter cultual. Aquest pilar presentava baixos relleus en tres cares: la frontal, dividida en quatre registres (on apareix una figura humana de peu, dos guerrers a cavall i un tercer cavall mutilat), i les dues laterals decorades cadascuna d'aquestes amb

un fris de caps humans (Salviat, 1987, 214-219; Arcelin, 2004). Aquest element va ser datat en el segle II aC a partir de criteris estilístics (Arcelin, Rapin, 2003).

La lectura iconogràfica del monument 1 de Cal Posastre es veu afectada negativament per la desaparició de bona part d'aquest, la qual cosa comportà amb tota seguretat la pèrdua de parts essencials dels elements iconogràfics. Ens trobem, doncs, davant d'un missatge mutilat que fa preferible l'abordament de manera individual dels diferents elements que configuren la iconografia així com les possibles interpretacions, per fer finalment un intent d'aproximació global.

Les representacions lapidàries de caps humans del sud de la Gàl·lia van ser associades des d'un primer moment als exemples de cranis humans, una part dels quals enclavats, que es documentaven als jaciments de l'edat del ferro, i amb les citacions a les fonts grecoromanes (Sterckx, 2005, 19-22) sobre la caça de caps per part dels antics celtes, que es denominen en tots dos casos amb el terme de *têtes coupées* (Lambrechts, 1954, 22-24).

Aquest no és el lloc adient per repassar exhaustivament la historiografia referent als caps tallats del *Migdia*, però a les dues darreres dècades destaca la figura de Patrice Arcelin, que ha estudiat el fenomen en el seu conjunt (Arcelin *et al.*, 1992; Arcelin, Rapin, 2002; Arcelin, Rapin, 2003; Arcelin, Brunaux, 2003a; Arcelin, Brunaux, 2003b; Arcelin, Gruat, 2003; Arcelin, 2004; Arcelin, Plana-Mallart, 2011) i defensa tant el seu caràcter cèltic (Arcelin *et al.*, 1992, 182), com la coexistència en el temps de dues pràctiques en relació amb el cap humà (les dues derivades de la creença cèltica que en aquesta és on resideix l'ànima): d'una banda, els ritus de victòria recollits pels autors clàssics que se centren en els caps-trofeu, i de l'altra el culte als avantpassats del qual són testimonis els caps de l'art lapidari i els buits per a la col·locació de màscares i cranis-reliquiari de les portalades i llindes documentats en el *Migdia* (Arcelin *et al.*, 1992, 219-220; Arcelin, Rapin, 2003, 245; Arcelin, Gruat, 2003, 203-207).

A les darreres dècades ha augmentat de manera sostinguda el corpus de troballes de

cranis humans en contextos no associats a una necròpolis, tant al Migdia francès com en altres parts de la cèltica continental. Sobresurten jaciments com Le Cailar (Gard), on es van documentar les restes d'almenys cinquanta cranis (Roure *et al.*, 2011, 148-149); la residència aristocràtica de Montmartin (Brunaux *et al.*, 1997, 161 i 202-203) i el conegut santuari de Goumay-sur-Aronde, a la porta del qual van ser exposats, com a mínim, una dotzena de caps humans (Brunaux, 2000, 101). Un cas especial és el de Ribemont-sur-Ancre on els cossos decapitats de més d'un centenar d'individus (sense els cranis) van ser col·locats en unes estructures de fusta aixecades *ex professo* (Brunaux *et al.*, 1999, 206-208). Aquesta progressió s'ha vist reflectida també a Catalunya, on a troballes més antigues de cranis enclavats com les del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet se n'han anat sumant altres de noves, especialment als jaciments bessons de l'Illa d'en Reixac i el Puig de Sant Andreu d'Ullastret. En total es comptabilitzen trenta-un cranis repartits en set jaciments (Ciesielski *et al.*, 2011), als quals se n'han de sumar cinc més (dos de complets i fragments d'almenys tres individus més) apareguts durant la darrera campanya d'excavació al Puig de Sant Andreu.³ Malgrat que no podem comptar amb el suport de les fonts clàssiques com en el cas gal, aquests cranis han estat relacionats amb les *têtes coupés* celtes (Pujol, 1988, 113; Sanmartí, 2007, 257; 1994, 348-349; Rovira, 1998; Ros, 2005, 176).

En aquest punt del nostre coneixement creiem que el fenomen dels caps tallats en el món ibèric septentrional ha assolit una entitat de tal consistència que fa innecessàries les reserves que plantejaven alguns autors fins fa pocs anys. A excepció de cinc cranis que mostren signes evidents d'enclavament i que semblen estar relacionats amb els ritus de la victòria documentat al món gal (la violència de l'enclavament no lliga amb el fet del respecte per la relíquia d'un

avantpassat), no és possible diferenciar entre cranis caps trofeu i cranis caps relíquia (Horn, 2003, 290). Molts presenten marques de talls que s'interpreten com el resultat de les decapitacions, però desconeixem la manera com se separava el crani del cos en els casos dels cranis d'avantpassats; per tant, no és possible afirmar amb rotunditat que els que mostren marques de talls procedeixin sempre d'enemics vençuts. De qualsevol forma la situació és semblant al panorama gal, on malgrat que es troben documentades les dues pràctiques, és impossible discriminar en la majoria de situacions quins cranis es relacionen amb els ritus de victòria i quins amb el culte als ancestres (Dedet, Schwaller, 1990, 150). No és una tasca fàcil decidir-se per una d'aquestes opcions a l'hora d'interpretar les representacions de caps humans del monument 1 de Cal Posastre. J. Sanmartí, basant-se en la interpretació d'Arcelin, Dedet i Schwaller segons la qual els caps representats amb els ulls i la boca tancats al·ludirien a caps trofeu (Arcelin *et al.*, 1992), ha proposat la mateixa argumentació per als rostres del nostre cas (Sanmartí, 2007, 258). Però com dèiem, les temptatives per discriminar entre aquestes dues pràctiques en el Migdia francès, en funció de les característiques de les pròpies representacions lapidàries (absència de la boca, ulls oberts o tancats, trets tumefactes) no han produït resultats prou convincents, la qual cosa ha provocat que el mateix Arcelin hagi abandonat aquest criteri en una publicació posterior (Arcelin, Gruat, 2003, 205). La clau podria ser, doncs, l'absència d'armes al monument de Cal Posastre (Ros, 2005, 176), fet que el distanciaria de les representacions escultòriques de l'àmbit ibèric septentrional, per tractar-se realment de la representació d'avantpassats en el marc d'un culte als ancestres, a les antípodes de quelcom semblant a una tríada de guerrers caçadors de caps. Insistim, però, a tractar amb cautela aquesta interpretació a causa de la pèrdua important de fragments.

3. Troballa de dos cranis enclavats al jaciment ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret). Disponible a: http://blocs.gencat.cat/blocs/AppPHP/tribunadarqueologia/files/2012/11/Nota-de-premsa_cranis-enclavats.pdf (accés 7 novembre 2012).

Un altre element a tenir en compte és la probable posició búdica de les figures sedents del monument 1, apuntada anteriorment per J. Guitart, que les relaciona amb les escultures d'*accroupis* sud-gàl·lics (Guitart, 1975, 77). Aquesta posició devia tenir algun significat simbòlic i transcendent per a les poblacions celtes de l'edat del ferro, com ho demostren les particulars inhumacions de la necròpolis d'Acy Romance, on dinou d'aquestes presenten cadàvers asseguts d'aquesta manera (Lambot, Méniel, 2000, 74-84), però el desconeixem completament.

Amb relació a la identitat de les tres figures del nostre cas, torna a ser clarificador el paral·lel gal, ja que les escultures sedents del *Migdia* sovint van ser exhibides en grup, i es documenten almenys dos casos (Glanum i Roquepertuse) en què les representacions humanes van ser disposades en bateria. En funció del seu context d'exhibició s'ha descartat la possibilitat que es tracti de representacions de divinitats. En aquest sentit, actualment s'ha assolit un consens quant a considerar-les figuracions d'avantpassats heroïtzats (Arcelin, Cognés, 2004, 11; Arcelin, Brunaux, 2003b, 245).

3. Interpretació funcional: l'origen i el final d'un monument escultòric d'època ibèrica

En l'estudi interpretatiu d'aquesta troballa tan particular s'obren diversos interrogants relacionats no únicament amb el significat i la importància de l'escultura, sinó també amb altres aspectes essencials que tenen a veure amb la naturalesa i la funció dels dipòsits documentats o, en el marc d'un coneixement històric i social més ampli, l'evolució d'un jaciment amb arrels clarament indígenes, substituït per una explotació romana. Pel que fa a les fosses, volem recalcar un cop més l'excepcionalitat dels contenidors localitzats a Cal Posastre, sense cap paral·lel al món ibèric català que s'hi pugui assemblar. La documentació d'aquest tipus d'estructures, fetes *ex professo* per donar *sepultura* a un element important per a la comunitat local, així com la seva particular disposició sobre el terreny (de manera alineada en dues

franges) ja indicaria *per se* un cert tractament respectuós cap a ell. Aquesta particular ubicació no pot ser casual ja que s'observa una clara intencionalitat d'ordenar un espai amb fortes connotacions simbòliques. Aquest caràcter també pot quedar palès a través del mateix procés d'amortització de la fossa 2 en la qual, com explicàvem, part del monument ha tingut un tractament diferenciat en trobar-se repartit en dos nivells diferents separats per un llit conformat per una estesa de ceràmica trencada. En el panorama ibèric clàssic del sud de la península coneixem el tractament que es va donar, per exemple, al conjunt escultòric de Porcuna (Jaén) el qual, un cop desmuntat de forma violenta, va ser ocultat a l'interior d'una rasa a l'antiga necròpolis atorgant a aquesta reunificació una finalitat principalment preservativa de la memòria col·lectiva, canalitzada a través dels avantpassats (Olmos, 2004, 23). Aquest acte d'ocultament curós i la necessitat intrínseca de mantenir unit el conjunt escultòric prèviament fragmentat, deixa entreveure similituds evidents amb el cas de Cal Posastre. A l'extrem oposat, a la zona del *Migdia* francès, amb les estàtues de la qual la nostra escultura guarda semblances estilístiques i ideològiques evidents, podem trobar un dels pocs paral·lels pel que fa, si més no, a l'excavació d'una fossa per ubicar una escultura, en aquest cas en posició primària. Aquest és el cas de l'estàtua trobada a la Tour-Magne (Nîmes, Gard), la qual presenta un tors masculí escapçat en posició vertical (Py, 2011), tot plegat amb un cert caràcter votiu com el nostre cas. Potser calgui un esforç superior de translació ideològica al món antic de manera que les fosses de Cal Posastre hagin de ser enteses com l'equivalent indígena –salvant les distàncies– del concepte grecoromà de *favissa* entès com a pou votiu que es relaciona comunament amb santuaris o temples i en el qual es podien dipositar elements sagrats.

Cal, però, posar en el context corresponent aquestes fosses ja que no es tracta d'estructures aïllades. Pel que fa a una teòrica primera ocupació de l'indret en època ibèrica hem de recordar la feblesa, encara avui dia, dels arguments que situaven l'existència d'un poblat en

altura, al cim ocupat actualment pel castell de Sant Martí Sarroca, i del qual només se n'han documentat trams de murs així com alguna sitja (Llorac i Santis, 1989, 88-89). Malgrat la lleugeresa d'aquesta hipòtesi, la mateixa aparició d'una escultura d'aquesta naturalesa (amb un fort caràcter indígena) fa pressuposar la preexistència en aquest entorn d'una comunitat local, ben assentada, anterior al desenvolupament del model econòmic romà. No coneixem, però, cap establiment ibèric proper a l'àrea intervinguda al qual puguem atribuir l'excavació d'aquestes fosses, a excepció d'unes quantes restes materials documentades en els nivells fundacionals del jaciment romà de Cal Posastre, que podrien indicar la situació aquí d'un primer assentament en aquest període. Qüestió a part seria reconèixer si podia tractar-se d'un mateix assentament distribuït entre la part alta del puig i el pla al peu d'aquest. En el nivell actual de la recerca és molt difícil establir una cronologia per a la primera fase constructiva de Cal Posastre, però els pocs materials indicatius apunten al període ibèric final o romà baixrepublicà.

El territori penedesenc no és precisament pobre quant a la documentació de jaciments d'època ibèrica. Alguns d'aquests han estat considerats nuclis de gran importància, com seria el cas dels poblats d'Olèrdola i de les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès). Potser algun, localitzat a una distància relativament curta del jaciment de Cal Posastre, exercia el control polític i econòmic sobre una grup de petits assentaments més modestos, dependents, i assentats en el territori com a explotacions agropecuàries en forma d'hàbitat dispers. Evidentment poc podem aportar amb relació al paper desenvolupat pel suposat establiment de Cal Posastre en aquest territori. Desconeixem si aquesta funció de control local podria haver estat portada a terme des del mateix jaciment o des d'algun altre jaciment de l'entorn, com el situat a l'Alzinar Gran de la Massana (Font-rubí), establiment encara poc conegut, però força interessant per la seva localització a l'inici dels contraforts de la serralada Prelitoral central controlant una part del curs del riu Foix.

Amb tot, som molt lluny de conèixer la realitat arqueològica de l'ocupació ibèrica a Cal Posastre i al seu entorn més immediat. No obstant això, en el marc del nostre coneixement del context històric i polític d'aquest territori durant el final del període ibèric, altres factors són determinants per entendre els motius que podrien haver originat la fabricació i instal·lació d'un símbol com el que representa el monument de Cal Posastre. En el nostre territori, com en altres en els quals hi havia una xarxa política local plenament desenvolupada, el procés de conquesta romana a partir del segle II aC representà una profunda transformació de les relacions de poder preexistents així com un important daltabaix en el joc d'equilibri de forces (Galán, 1994) en el qual les aristocràcies locals eren les protagonistes. Això, entre altres conseqüències de consideració, portà a la progressiva desaparició d'una bona part dels nuclis aglutinadors del poder territorial que exercien a la vegada el control fronterer entre els diferents grups assentats en el territori. Davant d'aquesta nova situació les velles elits devien reaccionar amb la finalitat de conservar i reafirmar el seu antic *status quo* a través de la implantació d'un monument commemoratiu d'exaltació al seu llinatge ancestral posseïdor dels drets propis de la classe dirigent. Quin podria haver estat, doncs, l'indret escollit per instal·lar un element d'aquestes característiques? Tot i el seu fort caràcter simbòlic, no relacionem aquest conjunt amb l'existència d'una necròpolis o santuari, ja que a dia d'avui, no tenim cap indici sobre la localització d'una tomba a la qual podríem associar un element senyalitzador com una escultura d'aquesta naturalesa. Malgrat l'absència d'una sepultura (la qual cosa no implica la seva negació) no som partidaris d'aquesta correlació, ja que com ja han apuntat altres autors encertadament, en el panorama de les esteles ibèriques decorades catalanes o del Baix Aragó (entre les quals observem algunes de les poques semblances formals al nostre cas), la documentació d'aquest tipus d'objectes mai ha estat lligada a un cementiri, sinó més aviat a reutilitzacions constructives, però sempre al mateix assentament

o al seu entorn més immediat (Burillo, 1992, 577-578). En aquesta línia una opció a tenir en compte plantejaria la ubicació del nostre monument en un lloc molt proper a les fosses localitzades i a l'assentament (però fora dels seus límits, *stricto sensu*), en una possible via de comunicació integrada en una xarxa de caràcter més regional o simplement en el camí d'accés al mateix nucli. Per alguns autors aquests marcadors regionals podrien haver estat essencials per fixar intensament aquests individus com a autèntiques fites en vies de comunicació (Ruíz Gálvez, Galán, 1991, 257-273; Galán, 1994). Altres aportacions han volgut remarcar la funció d'aquestes peces com a indicadors o delimitadors territorials de l'àrea d'influència d'una determinada classe dirigent, sobretot en aquelles zones amb una marcada conflictivitat territorial entre diferents ètnies en contacte (Chapa, 1996).

Davant de la gran dificultat que representa establir una aproximació cronològica per al moment de fabricació del conjunt escultòric, els criteris formals i estètics poden esdevenir cabdals. Com s'ha apuntat anteriorment, els exemplars localitzats tant de la zona del *Migdia* francès com al territori baixaragonès, datats al segle II aC (Garcés 2007; Arcelin, Rappin, 2003), representen els paral·lels més clars per al monument de Cal Posastre. Pel que fa al cas francès resulta útil l'estudi amb deteniment de l'evolució estilística de la representació del cap humà des d'un esquematisme inicial durant la primera edat del ferro, fins a un naturalisme marcat ja en època romana. El fet que els caps figurats al monument principal de Cal Posastre semblin estilísticament posteriors als exemplars documentats en diverses llindes a l'assentament d'Entremont (entre els segles V i el III aC) (Fig. 21), però una mica an-

Figura 21.
*Fragments
de dos pilars
i una llinda
d'Entremont*

teriors a la vegada als trobats l'any 1817 al mateix jaciment, i datats en un moment avançat del segle II aC (Fig. 22), podria ajudar també a situar el nostre model cap a la primera meitat del segle II aC. Hi ha altres factors per ajustar el període d'elaboració d'aquest monument, un dels quals té a veure amb l'absència per exemple de qualsevol referència o representació d'armament acompanyant el personatge

principal (conscients, però, de la pèrdua de parts importants del conjunt), fet que sens dubte s'ha observat que en determinades ocasions pot esdevenir útil en la precisió cronològica de l'escultura d'aquest tipus (Arcelin, Rapin, 2002; Rapin, 2003). Aquesta falta d'armes també hauria servit perquè altres autors, en el cas concret de Cal Posastre, haguessin optat també per una data de fabricació posterior a

Figura 22. Detall de diversos fragments de la llinda localitzada a l'oppidum d'Entremont

la conquesta romana (Ros, 2005), basant-se en una suposada desaparició definitiva a la iconografia indígena de qualsevol referència a símbols de caràcter bel·licista.

No podem, però, estar totalment d'acord amb aquest plantejament, ja que podem trobar diversos exemplars d'esteles decorades amb armament en ple segle II aC, amb exemples, només a l'àrea catalana, com les esteles de Sant Sebastià de la Guàrdia, a Llafranc, o Can Fatjó, a Rubí, o d'altres tan tardanes com les esteles epigràfiques de Badalona, totes amb representacions de sèries de llances, o de l'estela localitzada a Tona amb una temàtica clarament guerrera datada entre els segles III i II aC (Garcés, 2002-2003). No obstant això, efectivament coincidim a situar l'escultura de Cal Posastre en la primera meitat del segle II aC, potser a inicis de la centúria quan, ja iniciada la conquesta, el domini romà s'intensifica a causa de la repressió portada a terme pel cònsol Cató motivada per la revolta indígena de l'any 197 aC. Segons la nostra hipòtesi, amb tota la prudència possible, en aquest tumultuós període durant el qual es devia fer efectiu el desarmament de la població indígena (Tito Livi: *Ab urbe condita*, 34, 17), una demostració de poder (com la que podia representar la imatge del cap local armat), podria ser entesa com una amenaça velada al nou ordre polític romà, raó per la qual aquest tipus de registre (armes) no es documenta al monument de Cal Posastre. Per altra banda, factors com l'absència també d'epigrafia (recurs generalitzat sobretot en aquest tipus de suport a partir de l'aprofundiment del procés de romanització, i més evident als volts del canvi dels segles II-I aC), creiem que dificulta un avançament en la datació del nostre exemplar. Sobre això últim, és important també posar atenció en l'ús de la tècnica decorativa i en els elements figurats. El monument de Cal Posastre no sembla ajustar-se a la tipologia d'esteles documentades amb posterioritat al segle II aC, moment a partir del qual

el baix relleu acaba desapareixent de les esteles ibèriques al nord de l'Ebre per ser substituïdes per representacions d'altres elements com signes astrals o llances (Garcés, 2002-3, 225). El cas estudiat aquí ens mostra una obra amb parts esculpides pràcticament en ple volum (segons la figura), que podria esdevenir, de fet, un cas estilísticament més pròxim als models clàssics de l'escultura ibèrica que no pas als darrers vestigis d'aquest art. Una explicació a aquesta tendència formal pren potser més sentit si acceptem (com hem explicat) un context de fabricació del monument com el proposat, en un moment concret molt proper a la penetració romana. Per això, no seria d'estranyar que una manifestació artística d'aquest ordre es mogué de manera més natural en el terreny de la plàstica indígena tradicional, en un moment tan incipient de la implantació dels models romans, quan aquests no devien ser prou sòlids com per fer desaparèixer de cop un estil amb un llenguatge artístic propi generat al llarg de molt temps (León, 1982). Malgrat això últim, no creiem que la datació del nostre monument es pugui endarrerir a la fase ibèrica plena o antiga, ja que, com hem defensat, el context històric i els referents iconogràfics i morfològics presentats ens situen en un període que abasta les primeres dècades del segle II aC.

Respecte a la formulació d'una hipòtesi sobre el final del monument, les dificultats se centren en les causes que motivaren la seva desaparició, ja que en aquest cas sí que disposem d'una datació relativa a través de l'estudi dels materials ceràmics que acompanyaven l'amortització de l'escultura a l'interior dels dipòsits excavats. Com hem vist, el repertori analitzat (gairebé exclusiu de la fossa 2) ens situaria l'amortització definitiva del monument ja en ple segle I aC, segurament en una data molt propera al segon quart de la centúria.⁴ Evidentment el desmantellament d'un conjunt d'aquesta importància respon a unes causes

---

4. Com és obvi, aquesta mateixa cronologia serveix per datar la realització dels cinc dipòsits, recordem, excavats expressament per a aquesta finalitat, assumint, però, la possibilitat que es produís un lapse de temps entre l'excavació de les fosses i la "sepultura" de l'escultura, tot plegat insignificant en cas d'existir. De la mateixa manera, descartem un procés de rebliment llarg per aquests dipòsits, característica més pròpia d'altres estructures del tipus sitja.

concretes que podem intuir. Com dèiem, el registre arqueològic del jaciment excavat no permet afirmar clarament l'existència d'un nucli ibèric (poblat) en aquest lloc, però es podria establir (amb reserves evidents a causa del nivell de la recerca) una relació sincrònica entre les fosses i el desenvolupament de la primera ocupació estable (murs 2, 3 i 6) documentada a Cal Posastre (finals del segle II aC / segle I aC), fos quina fos la seva fesomia i funció. En un context com aquest, en un moment clau per entendre les transformacions del món indígena i quan la presència romana s'intensifica, un símbol d'aquesta envergadura podia representar un element més que incòmode per al nou ordre polític instal·lat, el qual podria haver obligat els mateixos habitants a executar el desmantellament de tots els signes visibles representatius del poder local (García-Gelabert, Blázquez, 1993).

Amb relació al fet en si mateix de la desaparició del monument de Cal Posastre, cal preguntar-se pel procés de destrucció que va patir. Ja hem parlat del caràcter respectuós de la seva amortització, fet que demostra la importància, també en el món ibèric, de les relacions de les comunitats amb el seu passat. En aquest sentit són interessants els postulats de R. Bradley (Bradley, 2002) sobre la interacció de les societats prehistòriques i protohistòriques amb els espais i monuments de societats anteriors, en el sentit de proporcionar-nos algunes claus per explicar aquestes amortitzacions peculiars. L'examen dels fragments trobats, en termes generals, no ha permès identificar una desfiguració sistemàtica (*damnatio memoriae*) de parts importants com són els rostres dels caps figurats al lateral. No obstant aquesta constància, es van poder documentar dues fractures provocades per cops intencionats (un dels quals als fragments 7 i 8 corresponents als coixins de la cadira) que podrien ser un exemple, per altra banda, de la voluntat expressa de desmuntar el monument. L'alt grau de fragmentació que s'ha observat –de manera intencionada pensem–, potser facilitat per una fonamentació poc sòlida, podria relacionar-se també amb una reducció efectiva de les mides del monu-

ment de cara a facilitar el seu transport fins a les fosses excavades.

Davant el context polític i social plantejat durant les primeres dècades del segle II aC i la seva evolució al llarg del segle següent, pensem que l'amortització del monument (no posterior al segon quart del segle I aC) i la primera instal·lació documentada, amb nivells de l'ibèric final com a mínim, podrien haver estat relacionats i coincidir en algun moment difícil de determinar. Podem especular sobre la naturalesa i funció d'aquest assentament primigeni: cal relacionar-lo amb un nucli indígena anterior de caràcter rural i romanitzat finalment, o es tracta d'un exemple més d'un modest establiment productiu nascut entre la segona meitat del segle II i l'inici del segle I aC en un marc social i polític fortament transformat? Alguns autors (Revilla, Miret, 1994) van assimilar aquest segon model d'explotació com la llavor del que posteriorment arribaren a ser les clàssiques viles romanes, disseminades arreu del territori, però es fa terriblement difícil discernir entre els dos casos a causa de les similituds amb relació a la cultura material o tècniques constructives, pràcticament idèntiques. Fos quina fos l'entitat d'aquesta ocupació, aquesta va ser substituïda per la implantació d'una vila (o part d'una vila) de mitjan segle I dC amb motiu, segurament, de les noves condicions socioeconòmiques que devien plantejar noves necessitats, traduïdes en un augment i diversificació de la producció, i materialitzades en una ampliació dels espais dedicats a tal fi. Pel que fa al seu abandonament, la seqüència estratigràfica no permet, ara per ara, anar molt més enllà de proposar una datació aproximada situada al segle III dC, i es desconeix totalment l'evolució d'aquesta fase.

Quant al significat del conjunt escultòric de Cal Posastre, ens trobem davant de l'extrema dificultat d'establir límits i premisses en l'àmbit ideològic i simbòlic de l'antiguitat. La finalitat d'un element d'aquestes característiques devia respondre a una interessant multiplicitat de funcions, segons hem pogut veure. Els principals inconvenients que hem trobat a l'hora de determinar-les són el desconeixement de la seva ubicació original i, de

nou, el nivell de conservació que va provocar una pèrdua important del missatge iconogràfic. Fins fa relativament poc temps hi havia un consens respecte al caràcter funerari del monument de Cal Posastre (Guitart, 1975, 77; Rodà, 1998, 270; Ros, 2005, 175), però recentment J. Sanmartí ha posat en dubte aquesta interpretació, tant en el cas que ens ocupa aquí com en el conjunt d'esteles ibèriques decorades del nord-est peninsular, i en proposa una funció bàsicament commemorativa (Sanmartí, 2007). Cal dir, però, que aquesta possibilitat ja havia estat apuntada per a la zona de la vall mitjana de l'Ebre per F. Burillo (Burillo, 1992). La realitat és que les fosses d'amortització localitzades no es poden associar amb cap tipus d'enterrament, així que malgrat que no es descarta del tot la funció funerària, el més prudent és limitar-nos a atorgar-li una funció principalment commemorativa i probablement heroïtzant.

■ Valoració final

Tant pel context de deposició final com per les seves pròpies característiques morfològiques i iconogràfiques, el monument 1 de Cal Posastre representa un *uniquum* en el context de l'escultura ibèrica del nord-est peninsular. I diem *ibèrica* i no *iberoromana* ja que, malgrat que situem la seva fabricació durant les primeres dècades de la presència romana a la península, tant l'estil com la temàtica i la iconografia ens remetent clarament al món indígena d'aquest territori. Les influències provinents dels territoris sud-gal·lic i baixaragonès ens parlen d'unes elits locals integrades en una xarxa de contactes de caràcter supraregional de la qual el nostre territori formava part: la intensitat de la influència cèltica en el monument de Cal Posastre així ho demostra. Amb unes funcions similars als paral·lels presentats, el nostre devia estar dedicat a la memòria d'uns representants de l'aristocràcia local (Ros, 2005, 175) com a reafirmació de la seva antiga posició de privilegi en funció, no de les seves virtuts guerreres, sinó de la seva pertinença a un noble llinatge representat a través del culte als avantpassats.

■ Bibliografia

- ARCELIN, P.; DEDET, B.; SCHWALLER, M. (1992). "Espaces publics, espaces religieux protohistoriques en Gaule méridionale". *Documents d'Archéologie Méridionale* núm. 15, p. 181-242.
- ARCELIN, P.; RAPIN, A. (2002). "Images de l'aristocratie du second âge du Fer en Gaule méditerranéenne". A: V. RICHARD ; F. PERRIN (ed.). *L'aristocratie celte dans les sources littéraires. Bribacte* núm. 5, p. 29-66.
- ARCELIN, P.; GRUAT, P. (2003). "La France du Sud-Est (Languedoc-Rousillon, Midi-Pyrénées, Provence-Alpes-Côte d'Azur)". *Gallia*, núm. 60, p. 169-216.
- ARCELIN, P.; RAPIN, A. (2003). "Considérations nouvelles sur l'iconographie anthropomorphe de l'âge du Fer en Gaule méditerranéenne". A: BUCHSENSCHUTZ, O.; BULARD, A.; CHARDENOUX, M.-B.; GINOUX, N. (ed.). *Décors, images et signes de l'Âge du Fer européen*. 24ª supplément à la Revue Archéologique de la France. Tours, p. 183-219.
- ARCELIN, P.; BRUNAU, J.L. (2003a). "Un état des questions sur les sanctuaires et les pratiques culturelles de la Gaule celtique". *Gallia* núm. 60, p. 5-8.
- ARCELIN, P.; BRUNAU, J.L. (2003b). "Sanctuaires et pratiques culturelles. L'apport des recherches archéologiques récentes à la compréhension de la sphère religieuse des Gaulois". *Gallia* núm. 60, p. 243-247.
- ARCELIN, P.; CONGÈS, G. (2004). "La sculpture protohistorique de Provence dans le Midi gaulois. Nouvelles lectures et réflexions sur les contextes de découverte". A: ARCELIN P.; CONGÈS, G. (ed.). *La sculpture protohistorique de Provence dans le Midi gaulois. Documents d'Archéologie Méridionale*, núm. 27, p. 10-12.
- ARCELIN, P. (2004). "Entremont et la sculpture du second âge du Fer en Provence". ARCELIN P.; CONGÈS, G. (ed.). *La sculpture protohistorique de Provence dans le Midi gaulois. Documents d'Archéologie Méridionale* núm. 27, p. 71-84.

- ARCELIN, P.; PLANA-MALLART, R. (2011). "L'expression monumentale des rites protohistoriques en Gaule méditerranéenne et dans la partie nord-est de la Péninsule Ibérique. Stèles, bâtiments cultuels et sculptures". A: ROURE, R.; PERNET, L. (dir.). *Des rites et des hommes*. Paris: Errance, p. 25-62.
- BRADLEY, R. (2002). *The past in prehistoric societies*. London: Routledge.
- BRUNAU, J.-L.; MÉNIEL, P.; BOULESTIN, B.; DUDAY, H. (et al.) (1997). "La residence aristocratique de Montmartin (Oise) du IIIe au IIe s. av. J.-C". *D.A.F.*, núm. 64. [Paris: La Maison des Sciences de l'Homme].
- BRUNAU, J.-L.; BROQUIER-REDDÉ, V.; DELESTRÉE, L.-P. (et al.) (1999). "Ribemont-sur-Ancre (Somme)". *Gallia* núm. 56, p. 177-283.
- BRUNAU, J.L. (2000). *Les religions gauloises. Ve-Ier siècles av. J.-C.* Paris: Errance.
- BURILLO, F. (1992). "Las necrópolis de época ibérica y el ritual de la muerte en el valle medio del Ebro". A: *Necrópolis Ibéricas: Congreso de Arqueología Ibérica*. Madrid: UAM, p. 563-586.
- CIESIELSKI, E.; DUDAY, H.; GIRARD, B. (2011). "La pratique des têtes coupées et les dépôts d'armes en Gaule méditerranéenne dans le nord-est de la Péninsule Ibérique". A: ROURE, R.; PERNET, L. (dir.). *Des rites et des hommes*. Paris: Errance, p. 113-145.
- CHAPA BRUNET, T. (1996). "La escultura ibérica como elemento delimitador del territorio". A: OLMOS, R.; SANTOS, J.A. (ed.). *Coloquio Internacional Iconografía ibérica iconografía itálica: propuesta de interpretación y lectura*. Madrid: UAM-CSIC, p. 235-247.
- DEDET, B.; SCHWALLER, M. (1990). "Pratiques cultuelles et funéraires en milieu domestique sur les oppidums languedociens". *Documents d'Archéologie Méridionale*, núm. 13, p. 137-161.
- GALÁN, E. (1994). "Estelas y fronteras: un caso de estudio en el Bajo Aragón en época ibérica". A: *Actas del V Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Vol 1 (Soria 1993)*. Soria, p. 99-106.
- GARCÉS ESTALLO, I. (2002-2003). "L'estela ibèrica de Tona (Osona)". *Pyrenae*, núm. 33-34, p. 211-232.
- GARCÉS ESTALLO, I. (2007). "Nuevas interpretaciones sobre el monumento ibérico de La Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)". *Caesaraugusta*, núm.78, p. 337-354.
- GARCÍA-GELABERT, M.P.; BLÁZQUEZ, J.M. (1993). "Destrucción de escultura ibérica: posibles causas". *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona, p. 403-410.
- GUITART, J. (1975). "Nuevas piezas de escultura prerromana en Cataluña: restos de un monumento con relieves en Sant Martí Sarroca (Barcelona)". *Pyrenae*, núm.11, p. 71-79..
- HORN, F. (2003). "Les céramiques pré-romaines à décor de têtes plastiques en péninsule ibérique. Leur lien avec le rituel de la "tête coupée". *Melanges Casa Velázquez*, núm. 33-1, p. 275-314.
- LAMBOT, B.; MENIEL, P. (2000). *Le centre communautaire et culturel du village gaulois d'Ag-Romance dans son contexte regional in Rites et espaces en pays celte et méditerranéen: étude comparée à partir du sanctuaire d'Acy-Romance, Ardennes, France*. Ed. Stéphane Verger, Collection de l'École Française de Rome. École Française de Rome.
- LAMBRECHTS, P. (1954). *L'Exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des celtes*. Bruges: De Tempel.
- LEÓN ALONSO P. (1982). "Plástica Ibérica e Iberorromana". A: *Actas de la Mesa Redonda Sobre la Baja Época de la Cultura Ibérica*. Madrid, p. 183-191.
- LLORAC I SANTIS, S. (1989). *Sant Martí Sarroca, pòsit del temps*. Barcelona: Ajuntament de Sant Martí Sarroca.
- MARCO, F.; BALDELLOU, V. (1976). "El monumento ibérico de Binéfar (Huesca)". *Pyrenae*, núm. 12, p. 91-115.

- MARTÍN-BUENO, M.; PELLICER, M. (1979-80). “Nuevas Estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)”. *Habis*, núm. 10-11, p. 401-420.
- OLMOS, R. (2004). “Los príncipes esculpidos de Porcuna: una apropiación de la Naturaleza y de la Historia”. *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses*, núm. 189, p. 19-43.
- PUJOL PUIGVEHÍ, A. (1988). *La población prerromana del extremo Nordeste peninsular*. 2 vol. Bellaterra. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- PY, M. (2011). “Nîmes (Gard)”. A: ROURE, R.; PERNET, L. (dir.). *Des rites et des Hommes: Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*. Paris, p. 84-89.
- RAPIN, A. (2003). “De Roquepertuse à Entremont. La grande sculpture du Midi de la Gaule”. *Madridier Mitteilungen*, núm. 44, p. 223, -245.
- REVILLA, V.; MIRET, M. (1995). “El poblament romà al litoral central de Catalunya”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, núm. 16, p. 189-210.
- RODÁ, I. (1998). “La difícil frontera entre escultura ibèrica y escultura romana”. A: *Actas del Congreso Internacional Los iberos, príncipes de occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibèrica*. Valencia: Fundación “la Caixa”, p. 265-273.
- ROS, A. (2005). “Ideologia i ritual: aportació a l'estudi sobre la religiositat de la Cessetània”. *Revista de la Fundació Privada Catalana per a l'arqueologia ibèrica*, núm. 1, p. 146-182.
- ROURE, R.; GIRARD, B.; CIESIELSKI, E. (et al.) (2011). “Le Cailar”. A: ROURE, R.; PERNET, L. (dir.). *Des rites et des hommes*. Paris: Errance, p. 146-151.
- ROVIRA, M.C. (1998). “L'exhibició d'armes i cranis enclavats en els hàbitats ibers septentrionals”. *Cypsela*, núm.12, p. 167-182.
- RUIZ-GÁLVEZ, M.; GALÁN, E. (1991). “Las estelas del Suroeste como hitos de vías ganaderas y rutas comerciales”. *Trabajos de Prehistoria*, núm.48, p. 257-273.
- SALVIAT, F. (1987). “La sculpture d'Entremont”. A: *Archéologie d'Entremont au Musée Granet*. Aix-en-Provence: Musée Granet, p. 165-239.
- SANMARTÍ, J. (1994). “Eléments de type celtique du nord-est de la Péninsule Ibérique”. *Aquitania*, núm. XII, p. 335-351.
- SANMARTÍ, J. (2007). “El arte de la Iberia septentrional”. *Arte ibérico en la España mediterránea (Alicante 24-27 octubre 2005)*. Alicante: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, p. 239-264.
- STERCKX, C. (2005). *Les mutilations des ennemis chez les celtes préchrétiens*. Paris: L'Harmattan.